

ΓΙΟΡΤΑΖΟΝΤΑΣ ΤΟ ΕΘΝΟΣ: ΕΘΝΙΚΕΣ ΕΠΕΤΕΙΟΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΝ 19^Ο ΑΙΩΝΑ

Χριστίνα Κουλούρη

*Την εορτήν της 25 Μαρτίου οφείλει να
τελή μετ' ενθουσιασμού ουχί η Ελληνική
πολιτεία, αλλ' η Ελληνική κοινωνία·
ουχί ο υπάλληλος, αλλ' ο πολίτης.*

εφ. *Εθνικόν Πνεύμα*, 1873

Στις 25 Μαρτίου 1838, εικοσιέννας κανονιοβολισμοί ανήγγειλαν στους κατοίκους της Αθήνας ότι γιόρταζαν την πρώτη τους εθνική γιορτή, βάσει του Β. Διατάγματος που είχε εκδοθεί λίγες μέρες πριν. Ο βασιλιάς Όθων και η βασίλισσα Αμαλία έφθασαν με άμαξα από το παλάτι στην εκκλησία της Αγίας Ειρήνης,¹ όπου παρακολούθησαν τη δοξολογία μαζί με τις πολιτικές και στρατιωτικές αρχές της χώρας, τους ξένους διπλωμάτες, όλες τις συντεχνίες και πλήθος λαού. Στους δρόμους από όπου πέρασε η βασιλική πομπή είχε παραταχθεί η ένοπλη φρουρά της πόλης, ενώ πλήθος κόσμου ζητωκραύγαζε. Φωταψίες στην Ακρόπολη, στα δημόσια κτήρια και στα σπίτια έδιναν τον γιορταστικό τόνο, ενώ τη μεγαλύτερη εντύπωση την έκανε ένας μεγάλος σταυρός που σχημάτιζαν φανάρια πάνω στη μία πλευρά του Λυκαβηττού. Στην πλατεία του παλατιού, ο Δήμος Αθηναίων είχε στήσει ένα «τρόπαιο» γύρω από το οποίο χόρευαν και πανηγύριζαν. Παρ' όλο που η εθνική επέτειος είχε καθιερωθεί «κατά κοινήν του έθνους ευχήν», η εορταστική διάθεση σκιαζόταν από τον πολιτικό αναβρασμό. Γράφει η εφημερίδα *Αθηνά*:

Και πόσην επισημότητα ήθελε δώσει η εορτή αύτη εις την Ελλάδα και εις όλον τον φωτισμένον κόσμον, εάν, μαζί με τον Ευαγγελισμόν της

1. Το παλάτι δεν είχε ακόμη κτιστεί. Θα κατασκευαστεί στα χρόνια 1836-1843 σύμφωνα με τα σχέδια του βαναρού αρχιτέκτονα Friedrich von Gärtner (1792-1847). Τα προσωρινά ανάκτορα βρίσκονταν στη σημερινή πλατεία Κλαυθμώνος. Επρόκειτο για τις οικίες Βούρου, Μαστρονικόλα και Αφθονίδου που είχαν ενοικιαστεί και ενωθεί. Η Αθήνα επίσης δεν είχε ακόμη μητροπολιτικό ναό. Η σημερινή μητρόπολη θα κατασκευαστεί στα χρόνια 1842-1862 με βάση τα σχέδια των Theophilus Hansen, Δημήτριου Ζέζου, Florimond Boulanger και Παναγιώτη Κάλκου. Βλ. Κώστας Η. Μπίρης, *Αι Αθήναι από του 19^{ου} εις τον 20^{ον} αιώνα*, Αθήνα, Μέλισσα, 1996 (γ' έκδ.), σ. 65-67, 75-76, 113-114, 132-136.

Θεοτόκου, της φανερώσεως του απ' αιώνος μυστηρίου, της εθνεγέρσεώς μας και τα λοιπά, επανηγυρίζετο και η καθίδρυσις του συντάγματός μας, η στερέωσις της ελευθερίας μας αυτής εις την κοινωνίαν μας.²

Στα χρόνια που θα ακολουθήσουν μέχρι το 1843, ο εορτασμός της 25^{ης} Μαρτίου δεν θα είναι ομόψυχος αλλά, αντίθετα, θα αποτελέσει αντικείμενο αντίπαλων εορτασμών και αντιπολιτευτικών εκδηλώσεων. Ήδη, την επόμενη χρονιά από την καθιέρωσή της, το 1839, η μέρα της εθνικής επετείου θα παρέλθει «σκυθρωπή, κατηφής, ατερπής, άσημος, σιωπηλή».³ Μέχρι το 1843, η αντιοθωνική μερίδα θέλησε να οικειοποιηθεί την εθνική επέτειο διοργανώνοντας ιδιωτικούς εορτασμούς με φωταφίες σπιτιών, μνημόσυνα για τους νεκρούς αγωνιστές του 21, συμπόσια και μουσικές, με κορύφωση τη δίκη των πρωτεργατών ενός παρόμοιου εθνικού αντι-εορτασμού το 1841.⁴

Συνεπώς, από τη στιγμή της καθιέρωσής της, η επέτειος της 25^{ης} Μαρτίου υπήρξε αντικείμενο πολιτικής διεκδίκησης και αντίπαλων ερμηνειών. Παρ' όλο που η επιλογή της ημερομηνίας είχε, όπως φαίνεται, την κοινωνική συναίνεση, ο εορτασμός της δεν ήταν συναινετικός. Ούτε όμως υπήρχε συναίνεση ως προς την ερμηνεία του ιστορικού γεγονότος που εορταζόταν, της Ελληνικής Επανάστασης.

Στο παρόν άρθρο θα επιχειρήσω να διατυπώσω κάποιες γενικές υποθέσεις σχετικά με τις εθνικές επετείους στο ελληνικό κράτος τον 19^ο αιώνα (1830-1875), τους συμβολισμούς και τους τρόπους εορτασμού τους, τις αντιτιθέμενες ερμηνείες τους και τις πολιτικές τους χρήσεις, με συγκριτικές αναφορές σε άλλα ευρωπαϊκά παραδείγματα. Δεν πρόκειται για τα πορίσματα μιας εξαντλητικής έρευνας, αλλά για την απόπειρα μιας πρώτης ανάλυσης στοιχείων που έχω συλλέξει μέχρι σήμερα με στόχο, στο μέλλον, μια άλλη δημοσίευση που θα καλύπτει μεγαλύτερο χρονικό εύρος και άλλες πτυχές των επετειακών εορτασμών.

2. «Η εθνική εορτή της 25 Μαρτίου», εφ. *Αθηνά*, φ. 519, 26 Μαρτίου, 1838. Βλ. επίσης «Πρόγραμμα της κατά την 25 Μαρτίου 1838 τελετής, επετείου ημέρα της εθνικής εορτής του υπέρ της ανεξαρτησίας του Ελληνικού έθνους Αγώνος», μονόφυλλο, Γενικά Αρχεία του Κράτους [Γ.Α.Κ.], Αρχείο Ανακτορικών περιόδου Όθωνος (1832-1862), φ. 347.

3. Εφ. *Αθηνά*, φ. 603, 1 Απριλίου 1839, σ. 1.

4. Βλ. Χριστίνα Κουλούρη, *Μύθοι και σύμβολα μιας εθνικής επετείου. Πανηγυρικός Λόγος στον επίσημο εορτασμό της 25^{ης} Μαρτίου*, Κομοτηνή 1995, σ. 26-29.

ΕΘΝΙΚΕΣ ΕΠΕΤΕΙΟΙ ΚΑΙ ΕΘΝΗ-ΚΡΑΤΗ ΣΤΟΝ 19^ο ΑΙΩΝΑ

Η θεσμοθέτηση εθνικών επετείων αλλά και η ίδια η έννοια της εθνικής επετείου συνδέονται με την ανάδυση του εθνικισμού και τη δημιουργία των εθνών-κρατών από τα τέλη του 18^{ου} και στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Μνημονεύουν ιστορικά γεγονότα που αντιστοιχούν σε στιγμές-κλειδιά της εθνικής βιογραφίας και «φωτίζουν τον τρόπο με τον οποίο φανταζόμαστε, διαμορφώνουμε και κινητοποιούμε την εθνική ταυτότητα».⁵ Οι εθνικές επέτειοι είναι μια ευκαιρία για κωδικοποίηση της εθνικής ταυτότητας μέσω της γλώσσας των συμβόλων και της θεατρικής αναπαράστασης. Πρώτο σύμβολο των επετείων είναι η ίδια η ημερομηνία που επιλέγεται, εφόσον η επιλογή του γεγονότος στο οποίο παραπέμπει έχει ως στόχο να υπογραμμίσει συγκεκριμένα στοιχεία της εθνικής ταυτότητας και εθνικές αξίες. Η εθνική επέτειος έχει πρωτίστως ιστορικό περιεχόμενο αλλά εορτάζεται μια επιλεκτική και επεξεργασμένη εκδοχή της ιστορίας.

Παρά την ιδιαίτερη σχέση που αναπτύσσει ο εθνικισμός με την ιστορία και τη συνέχεια του έθνους που αυτή υποστηρίζει, η ανάγκη για μνημόνευση ιστορικών στιγμών προέρχεται από την επιθυμία της ριζικής τομής με το παρελθόν, της έμφασης στο «νέο» έναντι του «παλιού» και από τη βούληση να εορταστεί το «νέο ξεκίνημα». Η στάση αυτή είναι κοινή στην Αμερικανική και τη Γαλλική Επανάσταση, αλλά μόνο οι γάλλοι επαναστάτες εισήγαγαν την «πρώτη πραγματικά εθνική γιορτή μνήμης», γιορτάζοντας στις 14 Ιουλίου 1790 την πρώτη επέτειο της πτώσης της Βαστίλης.⁶

Τα γεγονότα που γιορτάζονται με τις εθνικές επετείες ποικίλλουν σε ολόκληρο τον κόσμο: μέρες απελευθέρωσης, ίδρυσης του κράτους, ψήφισης του συντάγματος, μέρες κατάκτησης, αλλά ακόμη και ήττες ή μέρες πένθους. Εθνική επέτειος της Νορβηγίας είναι η 17^η Μαΐου, μέρα σύνταξης του Συντάγματος το 1814 και όχι η μέρα της Ανεξαρτησίας το 1905.⁷ Αντίθετα, στη Σουηδία, η 6^η Ιουνίου που γιορταζόταν ανεπίσημα από το 1893 ως η μέρα της στέψης του Γουσταύου Α' (γνωστού ως Γουσταύου Βάζα) το 1523, έγινε επίσημη εθνική επέτειος μόλις το 2005.

5. McCrone, David and McPherson, Gayle (eds.), *National Days. Constructing and Mobilising National Identity*, London, Palgrave/Macmillan, 2009, σ. 8 και 213.

6. John R. Gillis, «Introduction. Memory and Identity: The History of a Relationship», in idem (ed.), *Commemorations. The Politics of National Identity*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1994, σ. 7-9. Ωστόσο η 14^η Ιουλίου ως εθνική επέτειος καθιερώθηκε μόλις το 1880, βλ. εδώ, σ. 184

7. Gabriella Elgenius, «The politics of recognition: symbols, nation building and rival nationalisms», *Nations and Nationalism*, τόμ. 17, 2011, σ. 396-418.

Εξίσου ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα γεγονότα που δεν γιορτάζονται, η επιλογή δηλαδή της αποσιώπησης ενός σημαντικού ιστορικού γεγονότος για την εθνική μνήμη. Οι σιωπές αυτές παραπέμπουν συνήθως σε τραυματικά και κυρίως σε διχαστικά γεγονότα, που υπονομεύουν την ενοποιητική λειτουργία που οφείλει να επιτελεί μια εθνική επέτειος. Η λήθη, συνεπώς, συνιστά συστατικό στοιχείο της εθνικής ενότητας, εξίσου σημαντικό με τη μνήμη.

Ήδη το 1882, ο Ερνέστ Ρενάν, στην περίφημη ομιλία του στη Σορβόνη με τίτλο «Τί είναι έθνος;», έλεγε χαρακτηριστικά:

Η λήθη, και θα έλεγα ακόμα η ιστορική πλάνη, είναι ουσιαστικός παράγοντας της δημιουργίας του έθνους και, σε αυτή τη βάση, η πρόοδος των ιστορικών σπουδών συνιστά συχνά κίνδυνο για την εθνότητα.⁸

Σύμφωνα με τη διατύπωση του Ρενάν, η ανακάλυψη της ιστορικής αλήθειας μπορεί να απειλήσει την ίδια την ύπαρξη του έθνους εφόσον η επιβίωση του έθνους εξαρτάται σε ένα σημαντικό βαθμό από την καλλιέργεια «θελκτικών μύθων».⁹

Η ουσία ενός έθνους έγκειται στο ότι όλα τα άτομα έχουν πολλά κοινά πράγματα, καθώς επίσης ότι όλοι έχουν λησμονήσει πολλά πράγματα.¹⁰

Ως παραδείγματα αναγκαίας λήθης για τους Γάλλους προβάλλει ο Ρενάν τη νύχτα του Αγίου Βαρθολομαίου και τις σφαγές του *Midi* τον 13^ο αιώνα, γεγονότα δηλαδή που εκλαμβάνονται ως «αδελφοκτόνοι πόλεμοι».¹¹ Αναλογικά, εμφύλιοι πόλεμοι, σκοτεινές σελίδες της ιστορίας, γεγονότα των οποίων η υπόμνηση δημιουργεί αισθήματα ντροπής ή ενοχής οφείλουν να διαγράφονται από την εθνική ομογενοποιημένη μνήμη. Η ανάμνηση –εξ ορισμού επιλεκτική– συνοδεύεται λοιπόν από την παράλληλη διαδικασία της λήθης, η οποία συχνά παίρνει τη μορφή της επίσημης λογοκρισίας της δυσάρεστης μνήμης. Είναι αυτό που ο Πολ Κόνερτον ονομάζει «οργανωμένη λήθη».¹²

8. Ερνέστ Ρενάν, «Τί είναι έθνος;», μτφ. Ανδρέας Πανταζόπουλος, *Ο Πολίτης*, τ. 121, (Ιανουάριος-Μάρτιος 1993), σ. 33.

9. «Απαγορεύεται η δια τοιούτων ερευνών καταστροφή των θελκτικών μύθων, δι' ων ετράφημεν» έγραφε και ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης το 1867. Βλ. Αλέξης Πολίτης, *Το μυθολογικό κενό. Δοκίμια και σχόλια για την ιστορία, τη φιλολογία, την ανθρωπολογία και άλλα*, Αθήνα, Πόλις, 2000, σ. 12.

10. Ερνέστ Ρενάν, «Τί είναι έθνος;», *ό.π.*

11. Πβ. και το σχολιασμό του Μπένεντικτ Άντερσον, *Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, μτφ. Ποθητή Χαντζαρούλα, Αθήνα, Νεφέλη, 1997, σ. 291-295.

12. P. Connerton, *How societies remember*, Cambridge University Press, 1989.

Τέλος, υπάρχουν κράτη χωρίς εθνικές επετείες. Δεν υπάρχει για παράδειγμα εθνική γιορτή στη Μ. Βρετανία, σε έντονη αντίθεση προς τη γειτονική της Γαλλία αλλά και προς την ιρλανδική παγκόσμια γιορτή της *St Patrick's Day*, η οποία γιορτάζεται ως εθνική γιορτή στις 17 Μαρτίου από την ιρλανδική διασπορά, επιβεβαιώνοντας την ιρλανδική εθνική ταυτότητα. Οι διαφορές αυτές έχουν ερμηνευτεί με πολλούς τρόπους. Ο Πίτερ Μπερκ υποστηρίζει ότι η ιστορία ξεχνιέται από τους νικητές αλλά όχι από τους ηττημένους, φέρνοντας το παράδειγμα της «δομικής αμνησίας» των Άγγλων και της υπερτροφίας της μνήμης των Ιρλανδών.¹³ Επομένως, δεν υπάρχει η ίδια ανάγκη για επετειακή μνημόνευση του εθνικού παρελθόντος. Σύμφωνα με τον Τζον Γκίλις εξάλλου, «τόποι μνήμης» δημιουργούνται στις συγκυρίες όπου υπάρχει ρήξη με το παρελθόν, έστω και κατασκευασμένη.¹⁴ Οι Βρετανοί, που δίνουν έμφαση στη συνέχεια της ιστορίας τους, δεν θεσμοθέτησαν εθνικές επετείες με πατριωτικό περιεχόμενο – ενδεχομένως και γιατί οι πιθανές ημερομηνίες μπορούσαν να λειτουργήσουν διχαστικά ανάμεσα στις διαφορετικές εθνοτικές ομάδες που συγκροτούν τη «βρετανικότητα».

Ανεξάρτητα πάντως από τα κριτήρια επιλογής –ή απόρριψης– μιας εθνικής επετείου, η καθιέρωσή της εξαρτάται από μια κεντρική πολιτική απόφαση. Ο ρόλος του κράτους είναι καθοριστικός, εφόσον, αυτό ορίζει τις εθνικές αργίες (επιδιώκοντας τη μαζική συμμετοχή), αυτό καθορίζει συνήθως το τυπικό της τελετής και ενδεχομένως αυτό χρηματοδοτεί τις σχετικές εορταστικές εκδηλώσεις. Στην πραγματικότητα, από τον 19^ο αιώνα, οι εθνικές γιορτές δε λειτουργήσαν μόνο ως μέσο για την παραγωγή και αναπαραγωγή εθνικών ταυτοτήτων αλλά και για τη νομιμοποίηση της πολιτικής εξουσίας. Επρόκειτο για «πολιτική τελετουργία» με την έννοια ότι εκεί σκηνοθετούνταν και εορταζόταν η πολιτική δύναμη.¹⁵

Ο Ναπολέον Γ' φαίνεται πως ήταν ο πρώτος ηγεμόνας που συστηματικά χρησιμοποίησε το δημόσιο θέαμα ως μέσο για την ενίσχυση της εξουσίας του, οργανώνοντας κεντρικά μεγάλες γιορτές, που είχαν ως στόχο την προσέλκυση των μαζών. Το καινοτόμο στοιχείο της «αυτοκρατορικής γιορτής» ήταν ότι η πολιτική προπαγάνδα στην εποχή μετά το 1848 χρησιμοποιούσε όχι μόνο

13. P. Burke, *Varieties of Cultural History*, Cambridge, Polity Press, 1997, σ. 53-54.

14. John R. Gillis, «Introduction. Memory and Identity: The History of a Relationship», ό.π., σ. 8.

15. «Η πολιτική τελετουργία μπορεί να γίνει αντιληπτή ως αναπαραστατική πράξη (*performativer Akt*) στην οποία η πολυπλοκότητα της δομής της πολιτικής εξουσίας συμπυκνώνεται σε συμβολική υπόθεση και ως τέτοια μεταδίδεται», Andreas Biefang, Michael Epkenhans, Klaus Tenfelde (eds), *Das politische Zeremoniell im Deutschen Kaiserreich 1871-1918*, Droste Verlag, 2008, σ. 18. Για μια ανάλυση των «πολιτικών λειτουργιών» (με τη θρησκευτική έννοια της «λειτουργίας»), βλ. Rivière, Cl., *Les liturgies politiques*, Paris, P.U.F., 1988.

ρητορικά επιχειρήματα, αλλά και σύμβολα και εικόνες που απευθύνονταν στο συναίσθημα. Ένα επιπλέον καινοτόμο στοιχείο ήταν επίσης η έντονη παρουσία του παρελθόντος στις τελετές, εφόσον η πολιτική εξουσία φαίνεται πως αναζητούσε πλέον τη νομιμοποίησή της στην Ιστορία και όχι στη Θεία Πρόνοια.¹⁶

Το νέο αυτό είδος γιορτής ανταποκρίνεται στην αλλαγή στη δομή της δημόσιας σφαίρας από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Η εμφάνιση μιας νεοτερικής, αστικής δημόσιας σφαίρας, η οποία είχε την ικανότητα να παράγει πολιτική νομιμότητα μέσω της συναισθηματικής συγκρότησης κοινότητας, σε συνδυασμό με τις επικλήσεις για εθνική ενότητα, οδήγησε τελικά τους φορείς της πολιτικής εξουσίας (ηγεμόνες και κοινοβούλια) στο να αναζητήσουν μια νέα νομιμοποίηση, σε επικοινωνία ακριβώς με αυτή τη νεοτερική δημόσια σφαίρα.¹⁷

Στο πλαίσιο αυτό, στα τέλη πλέον του 19^{ου} αιώνα, η εθνική επέτειος συγκροτείται ως κοινωνικο-πολιτικό σχέδιο από τις πολιτικές εξουσίες και τις κοινωνικές ελίτ, με στόχο την εθνική αλληλεγγύη – με ή χωρίς συναίνεση. Η περίπτωση της καθιέρωσης της γαλλικής εθνικής επετείου προσφέρει ένα πολύ εύγλωττο παράδειγμα εορτασμού με συγκεκριμένο πολιτικό σχέδιο σε μια διχασμένη κοινωνία, όπου αναπτύσσονται αντίπαλοι εορτασμοί και αντίπαλες εθνικές εορτές. Όπως χαρακτηριστικά γράφει η Μόνα Οζούφ, η Γαλλία είναι η χώρα όπου δεν υπάρχει συμφωνία σχετικά με την εθνική εορτή και όπου «η σημαία στο παράθυρο δεν δηλώνει το ανήκειν σε μια κοινότητα αλλά σε ένα κόμμα».¹⁸ Γι' αυτό εν τέλει η καθιέρωση το 1880 ως εθνικής επετείου της 14^{ης} Ιουλίου 1789 έμελλε να εορταστεί από ένα «σχιζοφρενές έθνος».¹⁹

Το καθεστώς της Γ' Γαλλικής Δημοκρατίας είχε ανάγκη τον συμβολικό δεσμό με την Επανάσταση μέσω μιας ημερομηνίας που θα μπορούσε να λειτουργήσει ως «θεμέλιος μύθος» του. Από όλες τις πιθανές ημερομηνίες της Γαλλικής Επανάστασης που αναμετρήθηκαν για την τελική επιλογή,²⁰ η 14^η Ιουλίου είχε

16. Βλ. M. Truesdell, *Spectacular Politics. Louis-Napoleon Bonaparte and the Fête Impériale, 1849-1870*, New York-Oxford, Oxford University Press, 1997.

17. Andreas Biefang, Michael Epkenhans, Klaus Tenfelde (eds), *ό.π.*, σ. 14.

18. Mona Ozouf, *L'école de la France. Essais sur la Révolution, l'utopie et l'enseignement*, Paris, Gallimard, 1984, σ. 131.

19. Στο ίδιο, σ. 132.

20. Συζητήθηκαν ως υποψήφιες, μεταξύ άλλων, η 5^η Μαΐου 1789 (σύγκληση των Γενικών Τάξεων), η 20^η Ιουνίου 1789 (όρκος στο *Jeu de Paume*), η 10^η Αυγούστου 1792 (βίαιη ανατροπή της μοναρχίας), η 4^η Αυγούστου 1789 (κατάργηση της φεουδαρχίας και των προνομίων της αριστοκρατίας και του κλήρου) κ.ά., αλλά κάποιες δεν κρίθηκαν επαρκώς «δημοκρατικές», ενώ άλλες θεωρήθηκαν ότι θα απωθούσαν τους μετριοπαθείς. Christian Amalvi, «Le 14-Juillet. Du *Dies irae* à *Jour de fête*» στο Pierre Nora, *Les lieux de mémoire, t.1 : La République*, Paris, Gallimard, 1997, σ. 384-386. Βλ. επίσης Rosemonde Sanson, *Les 14 juillet (1789-1975). Fête et conscience nationale*, Paris, Flammarion, 1976.

το πλεονέκτημα αφενός, ως ημέρα πτώσης της Βαστίλης, να συνοψίζει την οριστική και αμετάκλητη τομή με το Παλαιό Καθεστώς, και αφετέρου, ως ημέρα που συνέπιπτε με τη γιορτή της Εθνικής Ομοσπονδίας κατά την πρώτη επέτειό της το 1790, να εξομαλύνει τον βίαιο χαρακτήρα του πρώτου γεγονότος και να εκπέμπει ένα ενωτικό μήνυμα. Εξάλλου, με την επιλογή αυτή δεν ηρωοποιούνταν κανένας από τους επώνυμους πρωταγωνιστές της Επανάστασης, αλλά ο ίδιος ο λαός, το «ανώνυμο πλήθος».²¹

Η καθολική δεξιά δεν συναίνεσε με τον εορτασμό αυτό, χαρακτηρίζοντας τη 14^η Ιουλίου «γιορτή των δολοφόνων». Ήδη από το 1894 ξεκίνησε ο παράλληλος εορτασμός ως εθνικής γιορτής της 8^{ης} Μαΐου, ημέρας απελευθέρωσης της Ορλεάνης από τη Ζαν ντ' Αρκ το 1429, αλλά ως επίσημη γιορτή καθιερώθηκε μόλις το 1920. Το επιχείρημα για τη θέσπιση της καθολικής εθνικής επετείου ήταν ότι η 8^η Μαΐου τιμούσε μια «μεγάλη πράξη υπεράσπισης του έθνους», ενώ η 14^η Ιουλίου θύμιζε ένα «επεισόδιο εμφύλιου πολέμου».²²

Οι τελετές της 8^{ης} Μαΐου και της 14^{ης} Ιουλίου στη Γαλλία, παρ' όλο που παρουσιάζονται ως αντίπαλες, είναι και οι δύο «αναπαράσταση (*re-enactment*) του παρελθόντος [...] και επίσης απόπειρες να επιβάλουν ερμηνείες του παρελθόντος, να διαμορφώσουν τη μνήμη και μ' αυτό τον τρόπο να κατασκευάσουν κοινωνική ταυτότητα».²³ Η μνημόνευση ενός ένδοξου παρελθόντος αποτελεί, όπως έχουμε ήδη διαπιστώσει, σταθερό χαρακτηριστικό των εθνικών επετείων, οι οποίες πολλαπλασιάζονται σε ολόκληρη την Ευρώπη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, με ισχυρό το στοιχείο της επινόησης. Οι «επινοημένες παραδόσεις», στις οποίες ανήκουν και οι εθνικές επέτειοι, αλλά και η μανία για αγάλματα και μνημεία, ανταποκρίνονταν στην είσοδο των μαζών στην πολιτική.²⁴ Μέσα στον 19^ο αιώνα, η «νέα πολιτική», που συνδέθηκε με τον εθνικισμό και τη μαζική δημοκρατία, στηρίχθηκε στην ιδέα (του 18^{ου} αιώνα) της λαϊκής κυριαρχίας και της συλλογικής βούλησης και, μέσω της χρήσης μύθων και συμβόλων, μετέτρεψε την πολιτική δράση σε δράμα.²⁵ Όπως παρατηρεί ο Χομπσμπάουμ, «μετά το 1870, και σχεδόν με βεβαιότητα λόγω της εμφάνι-

21. Christian Amalvi, «Le 14-Juillet. Du *Dies irae* à *Jour de fête*», ό.π., σ. 388.

22. Rosemonde Sanson, «La 'fête de Jeanne d'Arc' en 1894. Controverse et célébration», *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, τ. 20 (1973), σ. 444-463.

23. P. Burke, *Varieties of Cultural History*, Cambridge, Polity Press, 1997, σ. 48.

24. E. Hobsbawm-T. Ranger (eds), *The Invention of Tradition*, Cambridge University Press, 1983.

25. G.L. Mosse, *The Nationalization of the Masses: Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich*, Ithaca and London, Cornell University Press, 1975.

σης της μαζικής πολιτικής, οι ηγεμόνες και οι παρατηρητές της μεσαιάς τάξης ανακάλυψαν εκ νέου τη σημασία των ‘ανορθολογικών’ στοιχείων για τη διατήρηση του κοινωνικού ιστού και της κοινωνικής τάξης.»²⁶

Οι δημόσιες γιορτές πάντως, ήδη πριν από την καθιέρωση των επίσημων εθνικών επετείων καθ’ εαυτών, καλούνταν να επιτελέσουν έναν παιδαγωγικό ρόλο, ανάλογο με αυτό των χριστιανικών τελετών. Η ιδέα προέρχεται από τη Γαλλική Επανάσταση και τους γάλλους «φιλοσόφους», και κυρίως τον Ρουσσώ, ο οποίος πρώτος πρόβαλε την άποψη ότι γιορτές στο ύπαιθρο –κατά το πρότυπο της Αρχαιότητας– θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως μέσα ηθικής διαμόρφωσης του ατόμου και του πολίτη.²⁷

Οι ιδέες αυτές ενέπνευσαν τους γερμανούς εθνικιστές των αρχών του 19^{ου} αιώνα, οι οποίοι υιοθέτησαν την άποψη ότι η δημόσια γιορτή μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για ενίσχυση του εθνικού αισθήματος.²⁸ Ο Friedrich Ludwig Jahn και ο Ernst Moritz Arndt, οι οποίοι επηρεάζονταν από τον χώρο του γερμανικού πετισμού, ζητούσαν την καθιέρωση εθνικών εορτών, εμπνευσμένων από τη γερμανική ιστορία. Πρότειναν λοιπόν να εορτάζονται ιστορικά γεγονότα όπως π.χ. η ίδρυση του πρωσικού βασιλείου το 1701, η νίκη του Ερρίκου Α’ επί των Ούγγρων, η μάχη στο *Teutoburger Wald* κ.ά. Δεν επρόκειτο για μια θεωρητική προσέγγιση της λειτουργίας των τελετών και του εορτασμού γεγονότων που ενίσχυαν την εθνική υπερηφάνεια. Ο Friedrich Ludwig Jahn ήταν ο ιδρυτής, από το 1811, του γερμανικού γυμναστικού κινήματος, της *Turnbewegung*, στην ουσία του «πρώτου οργανωμένου, λαϊκού εθνικιστικού γερμανικού συλλόγου».²⁹ Οι γερμανοί γυμναστές μετείχαν σε εθελοντική βάση στον «Απελευθερωτικό Πόλεμο» εναντίον των Γάλλων και, μετά το τέλος των

26. Hobsbawm-Ranger (eds), *ό.π.*, σ. 268.

27. Jean-Jacques Rousseau, «Στοχασμοί για τη διακυβέρνηση της Πολωνίας και τη σχεδιαζόμενη μεταρρύθμισή της», στο, του ίδιου, *Σχέδιο Συντάγματος για την Κορσική. Στοχασμοί για τη διακυβέρνηση της Πολωνίας και τη σχεδιαζόμενη μεταρρύθμισή της*, μτφ. Κατερίνα Κέη, εισαγωγή-επιμέλεια Αλέξανδρος Α. Χρύσης, Αθήνα, Πολύτροπον, 2006, σ. 154. Βλ. επίσης G. Mosse, «Caesarism, Circuses, and Monuments», *Journal of Contemporary History*, τ. 6, 1971, σ. 170. Για τη χρήση του παραδείγματος της Αρχαιότητας στις γιορτές της Γαλλικής Επανάστασης, βλ. το κλασικό έργο της Mona Ozouf, *La fête révolutionnaire 1789-1799*, Paris, Gallimard, 1976, κυρίως σ. 456-467.

28. Η έννοια της εθνικής επετείου με τη σημερινή έννοια δεν υπήρχε στη Γερμανία μέχρι το τέλος του 19^{ου} αιώνα αν και υπήρχαν οι όροι *Nationalfest* και *Volksfest* από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Βλ. Fritz Schellack, *Nationalfeiertage in Deutschland von 1871 bis 1945*, Frankfurt am Main: Peter Lang, 1990, σ. 7.

29. Clark, Cristopher, «The Wars of Liberation in Prussian Memory: Reflections on the Memorialization of War in Early Nineteenth-Century Germany», *The Journal of Modern History*, τ. 68, Σεπτέμβριος 1996, σ. 560.

ναπολεόντειων πολέμων, καλλιέργησαν τη μνήμη αυτού του πολέμου με ποικίλα μέσα. Η μεγάλη γυμναστική γιορτή στο Βερολίνο στις 18 Οκτωβρίου 1814, πρώτη επέτειο της μάχης της Λειψίας, αποτέλεσε το πρότυπο για όλες τις γιορτές που ακολούθησαν μέχρι την απαγόρευση των *Turner* το 1819.³⁰ Ο Jahn δεν ακολουθούσε ούτε τα αρχαία ούτε τα γαλλικά πρότυπα. Θεωρούσε ότι οι εθνικές γιορτές έπρεπε να υμνούν τα κατορθώματα του γερμανικού λαού και όχι τις πράξεις βασιλέων και επισκόπων.³¹ Βασικός στόχος των εορτασμών που οργάνωναν οι σύλλογοι των γυμναστών αλλά και των φοιτητών (*Burschen*) ήταν η διατήρηση της μνήμης των πολέμων εναντίον των Γάλλων: «Ο κύριος στόχος της εορταστικής τελετής ήταν να κάνει τους ανθρώπους να 'θυμούνται' γεγονότα ακόμη κι αν δεν τα είχαν ποτέ ζήσει».³² Μέσα στο κλίμα του γερμανικού ρομαντισμού της εποχής, τα δημόσια θεάματα απευθύνονταν στο θυμικό και επιδίωκαν να δημιουργήσουν ισχυρές συγκινήσεις σε θεατές και μετέχοντες.

Το χριστιανικό πνεύμα ήταν παρόν στη σύλληψη και στην τέλεση των εθνικών γιορτών και, σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, οι εθνικές γιορτές συνυπήρχαν με τη χριστιανική λειτουργία (προσευχές και λειτουργία στην εκκλησία). Αντίστοιχα, η Πρωσική Εκκλησία καθιέρωσε το 1816 ετήσια δοξολογία προς τιμή των νεκρών των ναπολεόντειων πολέμων («απελευθερωτικών αγώνων» για τους Γερμανούς), με πρόταση του Ernst Moritz Arndt. Οι τελετές προς τιμή των νεκρών ηρώων επρόκειτο να γίνουν σημαντικό στοιχείο της «πολιτικής λειτουργίας» (με τη θρησκευτική έννοια), ιδιαίτερα την εποχή του εθνικοσοσιαλισμού.³³

Η πρώτη πραγματικά εθνική γερμανική γιορτή που εμπνεόταν από το ιδανικό της εθνικής ενότητας ήταν η γιορτή στο *Hambach*, στον Ρήνο, το 1832. Περίπου 30.000 μετείχαν στη γιορτή, βγάζοντας λόγους, τραγουδώντας το πατριωτικό άσμα «Τι είναι η Γερμανική Πατρίδα;» και βαδίζοντας σε πομπή προς τα ερείπια ενός κάστρου, στην κορυφή του λόφου, με σημαίες, παραδοσιακά κουστούμια και τα μαύρα, κόκκινα και χρυσά σύμβολα. Ωστόσο, η μαζική εκδήλωση δεν είχε ενότητα, ενώ το τελετουργικό τυπικό και οι πολιτικοί συμβολισμοί εμπνέονταν από τη Γαλλική Επανάσταση.³⁴ Ίδια ήταν η πηγή έμπνευσης και των εορτασμών στα χρόνια της «άνοιξης των λαών», 1848-1849. Το εορταστικό λεξιλόγιο που είχε εφευρεθεί από τη Γαλλική Επανάσταση εξακολουθούσε να καθορίζει την οργάνωση και τη συμβολική

30. Clark, *ό.π.*, σ. 562.

31. Mosse, *The Nationalization of the Masses*, *ό.π.*, σ. 75.

32. Clark, *ό.π.*, σ. 566.

33. Mosse, *The Nationalization of the Masses*, *ό.π.*, σ. 76.

34. Στο ίδιο, σ. 84.

γλώσσα των γιορτών εξήντα χρόνια αργότερα και μάλιστα στις γερμανικές χώρες. Η θεατρική αναπαράσταση της γερμανικής εθνικής ταυτότητας σε αυτές τις γιορτές υπέθαλπε την προσήλωση στα ιδανικά της «ενότητας και ελευθερίας», αλλά δεν μετέδιδε μια ενιαία αντίληψη του έθνους. Η κοινή συμβολική γλώσσα του έθνους χρησιμοποιούνταν αντίθετα για να τονιστούν πολιτικές, θρησκευτικές και κοινωνικές διαφορές.³⁵

Αλλά και μετά την ενοποίηση της Γερμανίας, η πρώτη εθνική επέτειος που θεσπίστηκε το 1871, η *Sedanfest*, για να μνημονεύει τη νίκη επί των Γάλλων στο Σεντάν, στη διάρκεια του γαλλογερμανικού πολέμου, δεν είχε την επιτυχία που θα ανέμενε ο εισηγητής της Friedrich von Bodelschwingh. Ο προτεστάντης υπουργός της ενοποιημένης Γερμανίας, εμπνεόμενος από τον Τάκιτο και τους εορτασμούς της μάχης της Λειψίας στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, οραματιζόταν μια αυστηρή γιορτή όπου θα συνδυαζόταν ο πατριωτισμός με τη θρησκευτικότητα. Ωστόσο, η γιορτή του Σεντάν απέτυχε «γιατί είχε οργανωθεί από πάνω με συντηρητικό τρόπο, είχε επιμείνει στην πειθαρχία και σταδιακά απέκλεισε τη λαϊκή συμμετοχή».³⁶

Προϋπόθεση για την επιτυχία των εθνικών εορτών και τελετών ήταν επομένως η ικανότητά τους να εμπλέκουν και να κινητοποιούν τις μάζες αλλά, όπως φαίνεται, και η δημιουργική αξιοποίηση στοιχείων της παράδοσης. Πράγματι, για να έχουν μαζική απήχηση, οι νεότερες αυτές τελετές συνδυάζαν το ουτοπικό μήνυμα και τους ιστορικούς συμβολισμούς με παραδοσιακές τελετουργικές μορφές. Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα των γιορτών των μπολσεβίκων στα χρόνια 1917-1920, όπου το επαναστατικό ουτοπικό μήνυμά τους εκφραζόταν μέσω τελετών που συνδυάζαν την παράδοση της Ορθόδοξης Εκκλησίας, των τσαρικών τελετουργιών και της εργατικής κουλτούρας.³⁷

Σε όλες τις περιπτώσεις πάντως –τουλάχιστον στο γαλλικό και στο γερμανικό παράδειγμα– διαπιστώνουμε ότι οι επίσημες εθνικές επέτειοι που θεσπίζουν τα έθνη-κράτη στα τέλη του 19^{ου} αιώνα δεν αποτελούν καινοτομία ούτε ρήξη, αλλά συνέχεια εορτών, που οργανώνονταν είτε σε τοπικό είτε σε εθνοκρατικό επίπεδο και είχαν ως στόχο την πολιτική νομιμοποίηση και την κοι-

35. Jonathan Sperber, «Festivals of National Unity in the German Revolution of 1848-1849», *Past and Present*, τ. 136 (Αύγουστος 1992), σ. 114-138. Η ανάγκη για εθνικούς συμβολισμούς και η έμφαση στο «εθνικό πνεύμα» θα βρουν έκφραση και πάλι το 1859, με τον εορτασμό των 100 χρόνων από τη γέννηση του Σίλλερ (*Schillerfeiern*). Οι γιορτές αυτές οργανώθηκαν σε τοπικό επίπεδο αλλά έδιναν ένα αίσθημα εθνικής ενότητας και συνέχειας.

36. Mosse, *The Nationalization of the Masses*, ό.π., σ.91.

37. James Van Gelderen, *Bolshevik Festivals, 1917-1920*, Berkeley, LA and London, University of California Press, 1993.

νωνική συνοχή. Το τελετουργικό λεξιλόγιο αυτών των εορτών τυποποιούνταν σταδιακά σε έναν κοινό εορταστικό κώδικα με συμβολικά και θεατρικά στοιχεία. Μέχρι το τέλος του 18^{ου} αιώνα, βασικές πηγές τελετουργικών κανόνων ήταν η μοναρχία και η εκκλησία. Στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα δεν υποχωρεί ούτε το μοναρχικό ούτε το εκκλησιαστικό τελετουργικό, αλλά αναδύονται δύο νέες εκδοχές: αφενός, η ανάπτυξη ενός ανταγωνιστικού δημοκρατικού λαϊκού τελετουργικού και αφετέρου, η ενσωμάτωση του μοναρχικού και του εκκλησιαστικού τελετουργικού στο νεότερο εθνικό τελετουργικό. Για παράδειγμα, η γιορτή του Αγίου Ναπολέοντα (15 Αυγούστου), που γιορταζόταν ως εθνική γιορτή στη Γαλλία της Β' Αυτοκρατορίας, περιείχε όλα σχεδόν τα στοιχεία που θα αξιοποιήσει η εθνική γιορτή της 14^{ης} Ιουλίου κατά την Γ' Δημοκρατία: την παρέλαση του στρατού με τις στολές, τη μουσική και τις σημαίες, τους μουσικούς συλλόγους που αναλαμβάνουν το μουσικό κομμάτι της γιορτής, τα πυροτεχνήματα, τους χορούς, τα συμπόσια.³⁸ Και, παρόλο που η Δημοκρατία θέλησε να απομακρυνθεί από κάθε τι που είχε σχέση με την Καθολική Εκκλησία,³⁹ το εκκοσμικευμένο τελετουργικό παρέπεμπε σε μια περιρρέουσα καθολική θρησκευτική κουλτούρα, έστω και χωρίς θρησκευτικότητα.⁴⁰

ΔΥΝΑΣΤΙΚΕΣ ΕΟΡΤΕΣ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΕΣ ΕΠΕΤΕΙΟΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Ο 19^{ος} αιώνας κληρονόμησε λοιπόν το πρότυπο της δυναστικής (βασιλικής) γιορτής, που ήταν μια «τελετή της εξουσίας με κωδικοποιημένο τελετουργικό, που συνεχώς εκλεπτύζονταν».⁴¹ Τα στοιχεία αυτής της γιορτής ήταν η βασιλική πομπή, το συμπόσιο και οι φωταψίες, και τόπος της ήταν η εκκλησία, η πλατεία και ο δρόμος. Το πρότυπο αυτό ακριβώς θα υιοθετηθεί και στο ελ-

38. Sudhir Hazareesingh, *The Saint-Napoleon. Celebrations of Sovereignty in Nineteenth-Century France*, Cambridge, London, Harvard University Press, 2004.

39. Χαρακτηριστικά, οι οργανωτές των γιορτών της Γ' Δημοκρατίας επιδίωκαν να μην γίνει καν πορεία ώστε να μη θυμίζει τις λιτανείες της Καθολικής Εκκλησίας. Βλ. γενικά για την οργάνωση των γιορτών επί Γ' Δημοκρατίας: Olivier Ihl, *La fête républicaine*, Paris, Gallimard, 1996.

40. Πβ. Μ. Agulhon, *Marianne au combat. L'imagerie et la symbolique républicaines de 1789 à 1880*, Paris, Flammarion, 1979, σ. 119· Μ. Agulhon, *Marianne au pouvoir. L'imagerie et la symbolique républicaines de 1880 à 1914*, Paris, Flammarion, 1989, σ. 151-152.

41. A. Corbin - N. Gêrôme, D. Tartakowsky (dir.), *Les usages politiques des fêtes aux XIXe-XXe siècles*, Paris : Publications de la Sorbonne, 1994, σ. 7. Για το πώς το Κράτος σταδιακά δανείζεται από την Εκκλησία το βασικό τελετουργικό λεξιλόγιο στους 12^ο-18^ο αιώνες, βλ. Edward Muir, *Ritual in Early Modern Europe*, 2nd edition, Cambridge University Press, 2005, κυρίως σ. 252-262.

ληνικό κράτος με την άφιξη του πρώτου της βασιλέα Όθωνα, γιου του ηγεμόνα της Βαυαρίας Λουδοβίκου Α΄. Η υποδοχή του στο Ναύπλιο στις 25 Ιανουαρίου 1833 οργανώθηκε λεπτομερώς με βάση το τελετουργικό των ευρωπαϊκών αυλών: κανονιοβολισμοί, παράταξη στρατιωτικών σωμάτων, θριαμβευτική πομπή μέχρι την εκκλησία, δοξολογία και μουσική από στρατιωτική μπάντα.⁴² Αυτή η οργάνωση των δημόσιων τελετών, που έχουν όλες ως σημείο αναφοράς το πρόσωπο του βασιλιά –και της βασίλισσας– επαναλαμβάνεται σταθερά από την επόμενη χρονιά, με ελάχιστες διαφοροποιήσεις ανάλογα με την περίπτωση. Τα προγράμματα που εκδίδονται είναι σχεδόν πανομοιότυπα, επιβεβαιώνοντας την έλλειψη εορταστικής καινοτομίας (ίσως και διάθεσης) εκ μέρους της δυναστείας.

Από το 1834 έως το 1862 γιορτάζονται στην Ελλάδα έξι δυναστικές γιορτές και δύο εθνικές. Οι δυναστικές εορτές είναι η εορτή των γενεθλίων του βασιλιά, που συμπίπτει με την επέτειο της ανόδου του στον θρόνο (20 Μαΐου/1 Ιουνίου)⁴³, η ονομαστική εορτή του βασιλιά (18/30 Σεπτεμβρίου), η εορτή των αποβατηρίων του βασιλιά (25 Ιανουαρίου/3 Φεβρουαρίου), η εορτή των αποβατηρίων της βασίλισσας (3 Φεβρουαρίου)⁴⁴, η εορτή των γενεθλίων της βασίλισσας (9/21 Δεκεμβρίου), και η ονομαστική εορτή της βασίλισσας (25 Σεπτεμβρίου/7 Οκτωβρίου).⁴⁵ Από όλες τις δυναστικές γιορτές, τα αποβατήρια ήταν αναμφίβολα η μόνη πολιτική γιορτή – αλλά δεν χαρακτηριζόταν «εθνική». Το 1858 γιορτάστηκε πάντως το ιωβηλαίο των αποβατηρίων με τη συμπλήρωση 25 χρόνων από την άφιξη του Όθωνα στο Ναύπλιο. Το τυπικό της τελετής μοιάζει να επα-

42. «Πρόγραμμα της επισήμου εισόδου της Αυτού Μεγαλειότητος του Βασιλέως της Ελλάδος και της Αντιβασιλείας Εις Ναύπλιον», μονόφυλλο, Γ.Α.Κ., Αρχείο Ανακτορικών περιόδου Όθωνος (1832-1862), φ. 341, έγγρ. 63. Περιγραφή της τελετής βλ. στην εφ. *Εθνική*, 1 Φεβρ. 1833, σ. 1-4.

43. Σχετικά με την προετοιμασία της τελετής για την ανάληψη της εξουσίας από τον Όθωνα με την ενηλικίωσή του βλ. Γ.Α.Κ., Αρχείο Υπουργείου Στρατιωτικών (1833-1862), φ. 126, ΒΧΧΠ, 2: Περί παραλαβής Κυβερνήσεως υπό του Βασιλέως. Την περίοδο 1840-1854 δεν έγινε εορτασμός για τα γενέθλια του Όθωνα – τα χρόνια 1840, 1841, 1845, 1846, 1847 και 1850 δηλώνεται ως «απών» στα σχετικά έγγραφα, Γ.Α.Κ., Αρχείο Ανακτορικών περιόδου Όθωνος (1832-1862), φ. 337.

44. Τα αποβατήρια της βασίλισσας καταγράφονται ως ξεχωριστή εορτή με ξεχωριστά προγράμματα αλλά δεν είναι σαφές αν εορτάζονταν σταθερά κάθε χρόνο. Στον σχετικό φάκελο των Γ.Α.Κ., υπάρχουν μόνο τα προγράμματα των επετείων του 1846 και του 1852: Αρχείο Ανακτορικών περιόδου Όθωνος (1832-1862), φ. 341. Το αρχειακό υλικό είναι επομένως ανεπαρκές και χρειάζεται λεπτομερής έρευνα στις εφημερίδες. Βλ. ενδεικτικά εφ. *Αθηνά*, τ. 690, 4 Φεβρουαρίου 1840, σ. 3.

45. Γ.Α.Κ., Αρχείο Ανακτορικών περιόδου Όθωνος (1832-1862), φ. 337, 338, 339, 340, 341. Η πρώτη δυναστική γιορτή που καθιερώθηκε ήταν εκείνη των γενεθλίων του Όθωνα, που γιορτάστηκε για πρώτη φορά το 1834. Τα γενέθλια της βασίλισσας ξεκινούν να εορτάζονται, σύμφωνα με τα προγράμματα που σώζονται στα Γ.Α.Κ., το 1838.

ναλαμβάνει τις υπόλοιπες δυναστικές τελετές, υπάρχει ωστόσο μια μικρή διαφοροποίηση: στον κατάλογο αυτών που καλούνται να παρευρεθούν στον εορτασμό προστίθενται, σε υψηλή θέση ιεραρχικά, αμέσως μετά τα μέλη της κυβέρνησης, τους βουλευτές, τους γερούσιαστές και τα μέλη της Ιεράς Συνόδου, «τα επιζώντα μέλη της κατά το 1833 Κυβερνητικής Επιτροπής και του τότε Υπουργείου» και «τα επιζώντα μέλη της εις το Μόναχον μεταβάσης και συνοδευσάσης την Α.Μ. τον Βασιλέα εις την Ελλάδα επιτροπής».⁴⁶ Είναι η μοναδική συμβολική κίνηση που έχω επισημάνει όπου «παραβιάζεται» το αυστηρό και μονότονο πρωτόκολλο στο πλαίσιο των δυναστικών γιορτών. Κατά κάποιο τρόπο, η δυναστεία ανασυνθέτει την ιστορία μέσα από τη δική της μνήμη, στην οποία ενσωματώνει το έθνος. Μάλιστα, σύμφωνα με τον Κ. Παπαρρηγόπουλο, ο οποίος επικρίνει την ιδέα να καταργηθούν τα αποβατήρια με τη συμπλήρωση της 25ετίας, η εθνική συνέχεια ταυτίζεται με τη συνέχεια της ελληνικής μοναρχίας. Επομένως, τα αποβατήρια καταλήγουν να θεωρούνται εθνική εορτή εφάμιλλη με την 25^η Μαρτίου. Γνωστός για τις φιλομοναρχικές του απόψεις, ο Κ. Παπαρρηγόπουλος γράφει το 1859:

Είχε γίνει λόγος [...] να καταργηθή η εορτή αὕτη, αφού πέρυσιν ετελέσθη η εικοσιπενταετηρίς αὐτῆς. Αλλά μετ' ολίγον εθεωρήθη ὅτι η 25 Ιανουαρίου αναμμινῆσκει γεγονός του ελληνικοῦ ἔθνους ιστορίας τοσούτον σπουδαῖον, ὥστε ἤθελεν εἶναι ἀτοπον νὰ εξαλειφθῇ ἡ μνήμη αὐτῆς ἀπὸ του πολιτικοῦ ἡμῶν εορτολογίου, οἰασδήποτε καὶ ἀν ἠθέλομεν ἐπιχειρήσει ἄλλας ἐν αὐτῷ ἀφαιρέσεις. Τῶντι νῆ χριστιανικῇ ἐλληνικῇ ἐθνικότης συνέδεσεν ἀνέκαθεν ἀναποσπᾶστος τὴν ἐννοίαν τῆς αὐτονομίας αὐτῆς μετὰ τῆς θεομοθεσίας τῆς βασιλείας· δι' ο ἡ ἡμέρα καθ' ἣν ὁ βασιλεὺς Ὀθων ἦλθε νὰ ἐπισφραγίσῃ τὸν ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας ἀγῶνα καὶ νὰ συναρμολογήσῃ τὴν ἐπὶ 380 ἔτη διαρραγεῖσαν ἄλυσιν τῆς ἐλληνικῆς μοναρχίας, δὲν δύναται νὰ ἔχῃ ἐν τῇ μνήμῃ του ἔθνους ἐνάμιλλον ἄλλην ἐμψὴ τὴν ἱερὰν τῆς 25 Μαρτίου ἡμέραν. Καὶ ἀν ὅλαι αἱ ἄλλαι [...] ἤθελον ἐκλείρει ἀπὸ του πολιτικοῦ ἡμῶν εορτολογίου, αἱ δύο ὁμῶς ἐκεῖναι πρέπει νὰ διατηρηθῶσιν.⁴⁷

Η μετάπτωση των δυναστικών εορτών σε εθνικές ή ο εξάρχης εορτασμός μιας δυναστικής εορτής ως εθνικής παρατηρήθηκε, εξάλλου, και σε άλλες περιπτώσεις στη Δυτική Ευρώπη τον 19^ο αιώνα.⁴⁸

46. «Πρόγραμμα της τελετής της κατά την 25 Ιανουαρίου εορτής επί τη εικοσιπενταετηρίδι από της αφίξεως της Α.Μ. του Βασιλέως», μονόφυλλο, Γ.Α.Κ., Αρχείο Ανακτορικών περιόδου Όθωνος (1832-1862), φ. 341.

47. Εφ. Ο Έλλην, φ. 55, 26 Ιανουαρίου 1859, σ. 2.

48. Για παράδειγμα, στην Ολλανδία, καθιερώνεται για πρώτη φορά εθνική γιορτή το 1885 και επιλέγεται η 31 Αυγούστου, ημέρα γενεθλίων της Βιλχελμίνας, κόρης του βασιλιά Γουλιέλμου Γ' και μέλλουσας βασίλισσας, Henk te Velde, « L'origine des fêtes nationales en France et aux Pays-Bas dans les années 1880 », στο Pim den Boer et Willem Frijhoff (éd.), *Lieux de mémoire et identités nationales*, Amsterdam University Press, 1993, σ. 105.

Ωστόσο, εάν οι Βαυαροί σχεδίαζαν τις τελετές με βάση το οικείο σε αυτούς δυναστικό πρότυπο, οι Έλληνες, που δεν είχαν δυναστικό παρελθόν και που το εορτολόγιό τους ήταν μόνο θρησκευτικό, αναζητούσαν τελετουργικά πρότυπα στους αρχαίους προγόνους τους και στην έμπνευση της αρχαιότητας. Το 1834, ο Παναγιώτης Σούτσος, ως σύμβουλος του υπουργού Εσωτερικών Ιωάννη Κωλέττη, συνέταξε υπόμνημα με το οποίο πρότεινε τη διοργάνωση ετήσιων πανελλήνιων εορτών κατά το πρότυπο της αρχαιότητας (Ισθμία, Νέμεα, Πύθια, Ολυμπιακοί) για να τιμάται η αναγέννηση της Ελλάδας με την Επανάσταση του 1821⁴⁹. Επρόκειτο για τη σύλληψη μιας πραγματικά εθνικής επετείου. Σύμφωνα με τον συντάκτη του υπομνήματος δεν επρόκειτο για «τυφή μίμηση», εφόσον η όλη διοργάνωση προσαρμοζόταν στη σύγχρονη πραγματικότητα, τόσο ως προς τον τόπο τέλεσης των αγώνων –πρότεινε την Αθήνα, την Τρίπολη, το Μεσολόγγι και την Ύδρα– όσο και ως προς τα αθλήματα. Η αναβίωση θα είχε διπλό στόχο: την ενίσχυση του πατριωτικού αισθήματος στους Έλληνες και του φιλελληνισμού στους ξένους. Ο Κωλέττης υπέβαλε την πρόταση αυτή ως επίσημη δική του πρόταση στον Όθωνα (1835), αλλά η πρότασή του δεν υιοθετήθηκε.⁵⁰ Δεν είναι όμως τυχαίο ότι την ίδια χρονιά, κατά τους εορτασμούς για την άνοδο του Όθωνα στον θρόνο, οργανώθηκαν αθλητικοί αγώνες (αγώνες δρόμου, «πηδήματος» και ιππασίας)⁵¹ ενώ και το 1837, οριζόταν να τελούνται –στο πλαίσιο ετήσιων εκθέσεων και διαγωνισμών γεωργικής και βιομηχανικής ανάπτυξης– δημόσιοι αγώνες, «ονομαστί δε η υποδρομία, η πάλη, ο δίσκος, ο δρόμος, πηδήματα, ακοντίσματα, Εθνικοί χοροί και άλλα γυμνάσματα». Οι νικητές, εκτός από τα «εις το πρόγραμμα της πανηγύρεως προσδιορισθέντα βραβεία», θα έπαιρναν και στεφάνι δάφνης.⁵²

Συνεπώς, παράλληλα με τις δυναστικές τελετές, εκδηλώθηκε η απόπειρα αναβίωσης αρχαίων εορτών με βάση ένα τελετουργικό λεξιλόγιο εμπνευσμέ-

49. Κ. Αθ. Διαμάντης, «Πρότασις καθιερώσεως εθνικών επετείων και δημοσίων αγώνων κατά το πρότυπον των εορτών της αρχαιότητος κατά το έτος 1835», *Αθηνά* 73-74 (1972-1973), σ. 307-325· δημοσιεύεται ως ανάτυπο: *Ανατύπώσεις εκ του «Λειμωναρίου» προσφοράς εις τον καθηγητήν Ν.Β. Τωμαδάκη*, Αθήνα 1973. Ο Διαμάντης δεν αναφέρει τον Σούτσο ως συντάκτη του Υπομνήματος. Αυτό προκύπτει από τη μαρτυρία του ίδιου του Σούτσου: βλ. εφ. *Αιών*, Παράρτημα αρ. 481, 28 Οκτωβρίου 1843.

50. Βλ. Χριστίνα Κουλούρη, «Στο δρόμο για την αναβίωση», στο, *Αθήνα 1896 και οι Α' Διεθνείς Ολυμπιακοί Αγώνες*, Υπουργείο Πολιτισμού, Γ.Γ. Ολυμπιακών Αγώνων, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, Αθήνα 2004, σ. 13-43.

51. «Πρόγραμμα της κατά την 20 Μαΐου 1835 τελετής ημέραν, καθ' ην η Α.Μ. ο Βασιλεύς ανέλαβε τας ηνίας του Κράτους» (στα ελληνικά, γερμανικά και γαλλικά), μονόφυλλο, Γ.Α.Κ., Αρχείο Ανακτορικών περιόδου Όθωνος (1832-1862), φ. 337.

52. Β.Δ. «Περί συστάσεως δωδεκαμελούς επιτροπής υπό το όνομα 'επιτροπή επί της εμψυχώσεως της εθνικής βιομηχανίας'», *ΦΕΚ*, 5, 9 Φεβρουαρίου 1837.

νο απευθείας από την ελληνική αρχαιότητα. Το πρότυπο αυτό των τελετών χαρακτηριζόταν «εθνικώτερον» γιατί θεωρείτο ότι ανταποκρινόταν στην ιδιαίτερη ελληνική παράδοση. Στο εισηγμένο δυτικοευρωπαϊκό πρότυπο, κάποι-οι Έλληνες αντιπρότειναν την αναβίωση της αρχαιότητας. Μάλιστα, η εφημερίδα *Αθηνά* διατυπώνει την άποψη το 1839 ότι οι σύγχρονες εθνικές επέτειοι που γιορτάζονται στις χώρες της δυτικής Ευρώπης αντλούν την έμπνευσή τους από τις πανελλήνιες γιορτές της αρχαιότητας, οι οποίες εκπλήρωναν τον πατριωτικό τους στόχο που ήταν η κοινωνική ενότητα και η αφοσίωση στην πατρίδα και την κυβέρνηση.

*Αι εθνικαί εορταί εθεωρήθησαν εξ αμνημονεύτων χρόνων ως το εντονώτερον μέσον προς διατήρησιν και ανάπτυξιν του εθνικού χαρακτήρος, ως μοχλός ισχυρότατος προς ένωσιν των διαφόρων λαών εις αισθήματα ταυτοειδή, εκ των οποίων γεννάται εκείνη η κοινωνική ενότης, ήτις αποτελεί την δύναμιν, την δόξαν και το μεγαλείον των εθνών. [...] Τοιουτοτρόπως και οι πρόγονοί μας δια των εθνικών εορτών ήξευρον να αναπτύσσωσι και προβιβάζωσι τας ηθικάς και υλικάς δυνάμεις των πολιτών, να ανυψώνωσι το αίσθημα προς το καλόν και γενναίον, να εμπνέωσιν εις τους πολίτας διάπυρον έρωτα προς την ελευθερίαν, απεριόριστον αφοσίωσιν προς την πατρίδα και την κυβέρνηση, και εκείνην την δραστοσύνην, και εκείνον τον ενθουσιασμόν, εκ των οποίων ανεφύησαν εκείνα τα απίστευτα κατορθώματα, τα οποία ακόμη εκπλήττουν την οικουμένην και θέλουν την εκπλήττει μέχρι συντελείας αιώνων.*⁵³

Ωστόσο, ούτε η αναβίωση των αρχαίων τελετών πέτυχε τελικά,⁵⁴ ούτε οι δυναστικές επέτειοι κατόρθωσαν να κερδίσουν τη λαϊκή συμμετοχή και την κοινωνική συναίνεση. Ο John Petropulos θεωρεί ότι η αποδοχή ή μη των εορτών που οργάνωσε η Αντιβασιλεία και ο Όθων αντανakλούσε τη βασική πολιτισμική σύγκρουση που υπήρχε στην Ελλάδα ανάμεσα στην ανατολική ορθόδοξη παράδοση και τη δυτική εκκοσμικευμένη κουλτούρα.⁵⁵ Ο γάλλος περιηγητής Jean Alexandre Buchon, στο βιβλίο που εξέδωσε το 1843, αναφέρει τη συνομιλία του με έναν χωρικό σχετικά με τον υπερβολικό αριθμό των θρησκευτικών γιορτών που κόστιζαν πολύ σε ένα φτωχό κράτος όπως η Ελλάδα. Στο συγκεκριμένο θέμα η άποψη του χωρικού ήταν ότι, αν η κυβέρνηση πίστευε ότι οι γιορτές ήταν πολλές, θα μπορούσε κάλλιστα να

53. «Η εθνική εορτή της 25 Μαρτίου», εφ. *Αθηνά*, φ. 603, 1 Απριλίου 1839, σ. 1.

54. Για τις απόπειρες αναβίωσης των Ολυμπιακών Αγώνων και τα «Ολύμπια» του Ζάππα βλ. Χριστίνα Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία (1870-1922)*, Αθήνα, ΙΑΕΝ, 1997, σ. 87-93.

55. John A. Petropulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1985, σ. 226-227.

μη θεσπίζει νέες δυναστικές γιορτές όπως τα αποβατήρια, και να διατηρεί μόνον τις θρησκευτικές γιορτές.⁵⁶ Φαίνεται λοιπόν, όπως παρατηρεί πάλι ο Petropulos, ότι «παρόλο που ο λαός δεχόταν αρκετούς δυτικούς νεοτερισμούς με σχετική απάθεια, η δεκτικότητά του σταματούσε απότομα μπροστά σε θέματα θρησκείας».⁵⁷

Δεν είναι όμως αυτός ο λόγος που η Εκκλησία αποτελεί οργανικό μέρος όλων των δημόσιων τελετών. Όπως έχουμε ήδη διαπιστώσει, και στη δυτική Ευρώπη την ίδια περίοδο, παρά τη διαδικασία εκκοσμίκευσης, η Εκκλησία εξακολουθούσε να είναι παρούσα με προσευχές, δεήσεις και λειτουργίες. Για τους Βαυαρούς που σχεδίασαν λοιπόν τις πρώτες επίσημες εορτές του ελληνικού κράτους, η συμπερίληψη της Εκκλησίας στο τελετουργικό τυπικό ήταν αυτονόητη. Στην ελληνική περίπτωση παρατηρείται ωστόσο το παράδοξο, ένας καθολικός βασιλιάς και μια προτεστάντισσα βασίλισσα να παρακολουθούν την ορθόδοξη λειτουργία σε ορθόδοξη εκκλησία σε όλες τις δημόσιες γιορτές. Βαθιά θρησκευόμενος ο Όθωνας, παρέμεινε πιστός καθολικός σε όλη τη ζωή του, παρά την προφανή επιθυμία του λαού που κυβερνούσε να αποδεχτεί το ορθόδοξο δόγμα.⁵⁸ Η παρουσία του στη δοξολογία που τελείται στην εκκλησία με την ευκαιρία των κρατικών εορτών αποδεσμεύεται προφανώς από τη (δική του) θρησκευτικότητα αλλά επικυρώνει το συμβολικό ρόλο της Εκκλησίας ως θεσμού και ως τόπου. Επείσοακτα στοιχεία και τοπικές παραδόσεις συγχωνεύονται επομένως σε μια τελετή δυτικής έμπνευσης και ανατολικής εφαρμογής. Το ίδιο ακριβώς μείγμα εφαρμόστηκε, εξάλλου, τόσο στις δυναστικές εορτές όσο και στις εθνικές επετείους.⁵⁹

56. Jean Alexandre Buchon, *La Grèce continentale et la Morée*, Paris 1843, σ. 367. Το περιστατικό αναφέρει και ο Petropulos, *ό.π.*

57. Petropulos, *ό.π.*, σ. 227.

58. Ο Όθων, ως δευτερότοκος γιος του ηγεμόνα της Βαυαρίας, προοριζόταν για εκκλησιαστική καριέρα και γι' αυτό είχε λάβει αυστηρή καθολική αγωγή.

59. Θα είχε ενδιαφέρον να μελετηθούν συγκριτικά οι τελετουργικές πρακτικές σε άλλα είδη επετειακών εορτασμών ή πολιτικών τελετών, όπως οι τελετές στο Πανεπιστήμιο Αθηνών ή, μετά το 1862, οι τελετές με τις οποίες εγκαινιάζεται η νέα Βουλή. Βλ. Εγκύκλιος περί της ενάρξεως της εθνοσυνελεύσεως, 10 Δεκεμβρίου 1862, Γ.Α.Κ., Ιστορικά Αρχεία Γιάννη Βλαχογιάννη, φ. 178, Υπουργείο Εσωτερικών 1862-1875, Έγγρ. 28 και έγγρ. 6 Αυγούστου 1875 του Υπουργείου Εσωτερικών προς τη Διεύθυνση της Αστυνομίας Αθηνών & Πειραιώς, Αρχείο Υπουργείου Εσωτερικών (αταξινόμητο), φάκ. 16. Για την τελετή ίδρυσης του Πανεπιστημίου Αθηνών, βλ. Παναγιώτης Κιμουρτζής - Άννα Μανδουλαρά, *Εορτές στο ελληνικό βασίλειο (1830-1862). Συμβολική εξουσία, συγκρότηση κράτους, εκπαιδευτικοί θεσμοί*, Τιμητικός τόμος για τον Ιωσήφ Σολομών, υπό έκδοση.

Την περίοδο της βασιλείας του Όθωνα καθιερώθηκαν ως «εθνικές εορτές» η 25^η Μαρτίου, από το 1838, και η 3^η Σεπτεμβρίου, από το 1844. Η 3^η Σεπτεμβρίου υπήρξε μία από εκείνες τις εθνικές επετείες που συνδέθηκαν με συγκυριακές πολιτικές περιστάσεις και δεν επιβίωσαν μετά την πτώση του καθεστώτος. Αν η επέτειος της 25^{ης} Μαρτίου συνδεόταν με την εθνική ανεξαρτησία, η επέτειος της 3^{ης} Σεπτεμβρίου είχε πολύ συγκεκριμένο πολιτικό περιεχόμενο και παρέπεμπε στο κίνημα που διεκδίκησε την ψήφιση Συντάγματος. Χαρακτηριστικά, το πρώτο πρόγραμμα της σχετικής τελετής, το 1844, χαρακτήριζε την επέτειο «αξιομνημόνευτον», «ένδοξον και λαμπράν». Η ημερομηνία που επιλέχτηκε, όπως και στην περίπτωση της επετείου της Επανάστασης, δήλωνε την εξέγερση και όχι το αποτέλεσμα της. Ο τρόπος εορτασμού της, ωστόσο, δε διέφερε από εκείνον των δυναστικών γιορτών: κανονιοβολισμοί, βασιλική πομπή στην εκκλησία, δοξολογία, στρατιωτική μουσική, «φωτοχυσία» στην πόλη. Με την πάροδο των χρόνων μάλιστα, ο επίσημος εορτασμός της φαίνεται πως απέκτησε την κοινοτοπία των δυναστικών γιορτών. Στο πρόγραμμα του 1860 για τη γιορτή έχουν πλέον απαλειφθεί τα σχετικά επίθετα που κοσμούσαν την επέτειο το 1844.⁶⁰ Με την έξωση του Όθωνα το 1862, η επέτειος χάνει το νόημά της και καταργείται.⁶¹ Θα επανέλθει, μόνο ανεπίσημα, σε περιόδους πολιτικής κρίσης και αμφισβήτησης, όπως θα δούμε παρακάτω.

Αντίθετα, σταθερός παραμένει ο εορτασμός της βασικής εθνικής εορτής, της 25^{ης} Μαρτίου. Η ετήσια περιοδικότητά του έχει εξάλλου το πλεονέκτημα να αποτυπώνει την αστάθεια των πολιτικών συγκυριών και τους κοινωνικούς διχασμούς. Στα χρόνια της οθωνικής διακυβέρνησης, οι διαμάχες γύρω από τον εορτασμό της 25 Μαρτίου αντανακλούν δύο είδη αντιθέσεων: αφενός, την αντιπολίτευση απέναντι στον ίδιο τον Όθωνα και το απολυταρχικό του καθεστώς και αφετέρου, τις αντίπαλες εκδοχές γύρω από το ίδιο το γεγονός που μνημονευόταν – την Ελληνική Επανάσταση.

60. Γ.Α.Κ., Αρχείο Ανακτορικών περιόδου Όθωνος (1832-1862), φ. 354. Το πρόγραμμα του 1860 είναι το τελευταίο στον σχετικό φάκελο.

61. Δεν γνωρίζω αν αυτό γίνεται με επίσημη πράξη ή αποτελεί ένα είδος φυσικής εξέλιξης. Δυστυχώς, μετά το 1862, δεν υπάρχει σχετικό ταξινομημένο αρχείο στα Γ.Α.Κ., ώστε να είναι εφικτή η τεκμηρίωση των εξελίξεων στον τομέα των εθνικών επετείων. Σκόρπιες πληροφορίες έχω συλλέξει από τα Ιστορικά Αρχεία Γιάννη Βλαχογιάννη και το αταξινόμητο αρχείο του Υπουργείου Εσωτερικών. Ευχαριστώ τη διευθύντρια κ. Μαριέττα Μινώτου και τις υπαλλήλους του αναγνωστηρίου των Γ.Α.Κ. για τη βοήθειά τους στην έρευνά μου.

Η 25^Η ΜΑΡΤΙΟΥ, ΕΘΝΙΚΗ ΕΠΕΤΕΙΟΣ «ΕΙΣ ΤΟ ΔΙΗΝΕΚΕΣ»

Η καθιέρωση της εθνικής επετείου «εις το διηνεκές» έγινε με το Β.Δ. της 15/21 Μαρτίου 1838, όπου ο εθνικός εορτασμός συνδεόταν με τη θρησκευτική γιορτή του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου:

Επί τη προτάσει της Ημετέρας επί των Εκκλησιαστικών κτλ. Γραμματείας, θεωρήσαντες ότι η ημέρα της 25 Μαρτίου, λαμπρά καθ' αυτήν εις πάντα Έλληνα δια την εν αυτή τελουμένην εορτήν του Ευαγγελισμού της Υπεραγίας Θεοτόκου, είναι προσέτι λαμπρά και χαρμόσυνος δια την κατ' αυτήν την ημέραν έναρξιν του υπέρ της ανεξαρτησίας αγώνος του Ελληνικού έθνους, καθιερούμεν την ημέραν ταύτην εις το διηνεκές ως ημέραν Εθνικής Εορτής.⁶²

Ωστόσο, η ιδέα να καθιερωθεί η 25^η Μαρτίου ως εθνική εορτή είχε διατυπωθεί ήδη από το 1834, στο υπόμνημα που είχε συντάξει στα γαλλικά ο Π. Σούτσος και το οποίο, όπως ήδη αναφέραμε, είχε καταθέσει ως πρόταση για σχέδιο νόμου στον Όθωνα ο Ι. Κωλέττης με τίτλο «περί της καθιερώσεως εθνικών εορτών και δημόσιων αγώνων κατά το πρότυπο εκείνων της αρχαιότητας». ⁶³ Ο συντάκτης του Παναγιώτης Σούτσος, Φαναριώτης και οπαδός του «αγγλικού» κόμματος με γαλλική παιδεία, δεν αναφερόταν στη θρησκευτική εορτή του Ευαγγελισμού κατά την αιτιολόγηση της πρότασής του. Αφού έκανε μια ιστορική αναδρομή στο ξέσπασμα της Επανάστασης στη Μολδοβλαχία και στη συνέχεια στην Αχάϊα, κατέληγε:

Η φωτιά της επανάστασης που ξέσπασε έκαψε την Πάτρα στις 22 του ίδιου μήνα [Μαρτίου] και στις 25 ολόκληρη την Πελοπόννησο. Η 25 Μαρτίου πρέπει λοιπόν να θεωρηθεί ως η μέρα της νέας εποχής, πόσω μάλλον που αυτή η μέρα προφητεύονταν από τους καλόγερους του Μεγάλου Σπηλαίου ως η μέρα της αναγέννησης της Ελλάδας και ως τέτοια την φοβούνταν οι Οθωμανοί της Πελοποννήσου και έπαιρναν μέτρα ασφαλείας.⁶⁴

Η μέρα της έναρξης της Επανάστασης παρουσιάζεται επομένως ως τομή με το παρελθόν και ως μέρα αναγέννησης του έθνους. Σύμφωνα με την κυρίαρχη άποψη για την ελληνική ιστορία εκείνη την εποχή – άποψη κληροδο-

62. Αθηνά, φ. 518, 23 Μαρτίου 1838, σ. 3.

63. «Sur l'institution des solennités nationales et des jeux publics à l'instar des ceux de l'antiquité», 22 janvier/2 février 1835. Αναδημοσιεύεται ολόκληρο στο Κ. Αθ. Διαμάντης, *ό.π.*, σ. 312-325.

64. Κ. Αθ. Διαμάντης, *ό.π.*, σ. 314. Ο Σούτσος γράφει ότι ο Π.Π. Γερμανός μαζί με τους προεστούς των Καλαβρυτών και του Αγίου κήρυξαν την επανάσταση στο μοναστήρι της Αγίας Λαύρας στις 17 Μαρτίου.

τημένη από τον Διαφωτισμό—, την οποία αναπαράγει το υπόμνημα σε άλλο σημείο, το ελληνικό έθνος ήταν «νεκρό» μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση και γεννήθηκε και πάλι το 1821. Η συνειρμική σύνδεση με τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου συντελέστηκε προφανώς κάποια στιγμή στα χρόνια που ακολούθησαν, έτσι ώστε να ενσωματωθεί τελικά στο Β.Δ. της καθιέρωσης της εθνικής επετείου. Ενδεχομένως, η θρησκευτική χροιά οφείλεται στην πολιτική υπεροχή του «ρωσικού» κόμματος τα χρόνια 1838-1839 και στο γεγονός ότι το διάταγμα υπογράφεται από έναν από τους σημαντικότερους εκπροσώπους του, τον Γραμματέα επί των Εσωτερικών και επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Γεώργιο Γλαράκη. Πράγματι, ο Όθων λόγω πολιτικών υπολογισμών και σκοπιμοτήτων επέλεξε, εκείνη την περίοδο, να δώσει προβάδισμα στο κόμμα των Ναπαίων και να συναινέσει σιωπηρά στην «αύξηση του εκκλησιαστικού συντηρητισμού».⁶⁵ Η επιθυμία του βασιλιά να ενισχύσει τη δημοτικότητα του με την υποστήριξη ενός κόμματος που εξέφραζε την Ορθοδοξία και επομένως είχε κοινωνική απήχηση, ίσως εξηγεί και το γεγονός ότι παραχώρησε τον πλήρη έλεγχο της Γραμματείας επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως στον ίδιο τον Γλαράκη. Η καθιέρωση της εθνικής επετείου το 1838 είναι πιθανό να εντάσσεται ακριβώς σε αυτούς τους πολιτικούς σχεδιασμούς του Στέμματος.⁶⁶

Βεβαίως, η έντονη αντιπαλότητα μεταξύ των τριών κομμάτων, οι παρεμβάσεις των ξένων δυνάμεων και η πολεμική που δεχόταν ο Όθων δεν μπορούσαν παρά να συμπαρασύρουν και την εθνική εορτή. Όπως αναφέραμε εισαγωγικά, από τη δεύτερη κιόλας χρονιά μετά την καθιέρωσή της, παράλληλα με τον επίσημο εορτασμό, τελείται και ένας ανεπίσημος, ιδιωτικός εορτασμός με πρωτοβουλία κυρίως νέων. Η αιτιολογία που προβάλλουν είναι η αδιαφορία της κυβέρνησης, που υποβαθμίζει την εθνική επέτειο συγκριτικά με τις άλλες δημόσιες γιορτές.⁶⁷ Το τυπικό του ανεπίσημου, αντί-

65. Petropoulos, *ό.π.*, σ. 338.

66. Στο ίδιο πλαίσιο θα πρέπει να εντάξουμε και την καθιέρωση ως επετείου της ίδρυσης του Πανεπιστημίου την 20^η Μαΐου, ημέρα εορτασμού των γενεθλίων του Όθωνα (Β.Δ. 29 Απριλίου/11 Μαΐου 1838). Αναφέρεται στο Άννα Μανδουλά-Παν. Κιμουρτζής, *Συμβολισμοί και κρατική εξουσία. Τελετές του Πανεπιστημίου Αθηνών κατά την οθωνική περίοδο*, <http://www.elemedu.upatras.gr/eriane/synedria/synedrio3>, επίσκεψη: 16/11/2006.

67. Βλ. σχετικά Κ. Θ. Δημαράς, «Ψήγας ο Θεσσαλός». Αθησαύριστη έκδοση της τραγωδίας του Ιωάννη Ζαμπελίου», *Ο Ερανιστής*, τ. 8, 1970, σ. 1-9· *Τα κατά την εορτήν της 25 Μαρτίου Τα κατά την δίκην των εορτασάντων ταύτην, και έμμετρος απολογία Θεοδώρου Γ. Ορφανίδου*, Αθήνα [1841]. Το άρθρο του Δημαρά αναδημοσιεύεται στο βιβλίο του *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Αθήνα, Ερμής, 1982, σ. 157-164.

παλου εορτασμού έχει οπωσδήποτε κοινά στοιχεία με τις επίσημες τελετές: τελείται μνημόσυνο των πεσόντων στον Αγώνα, οργανώνεται συμπόσιο, γίνονται φωταψίες, προβάλλονται συμβολικές εικόνες και εικόνες ηρώων, και ψάλλονται άσματα. Στον Τύπο εξάλλου, η περιγραφή της επίσημης γιορτής αλλάζει από χρονιά σε χρονιά, έτσι που, άλλοτε να γίνεται λόγος για «αδιαφορία και ολιγωρία» (1841)⁶⁸, άλλοτε για «αξιοπρέπεια, ησυχία και ευταξία» κατά τον εορτασμό (1840)⁶⁹ και άλλοτε για «πάνδημο πανήγυρι» (1842).⁷⁰ Οι περιγραφές αυτές αντανακλούν συνήθως τη συμπολιτευόμενη ή αντιπολιτευόμενη στάση της κάθε εφημερίδας καθώς και τις διακυμάνσεις στη δημοτικότητα του Όθωνα.⁷¹

Μετά το κίνημα του 1843 και την ψήφιση του Συντάγματος, ο εορτασμός της 25^{ης} Μαρτίου εξακολουθεί να απηχεί κομματικές διαμάχες με κορύφωση τα χρόνια 1846-1847, εποχή της «κοινοβουλευτικής δικτατορίας του Κωλέττη». ⁷² Ο ρουμελιώτης αρχηγός του γαλλικού κόμματος, πρώτος εκλεγμένος πρωθυπουργός της Ελλάδας από το 1844 και θριαμβευτής στις εκλογές του 1847, φαίνεται πως επιχείρησε να ιδιοποιηθεί πολιτικά τον εορτασμό της εθνικής επετείου εισάγοντας μια καινοτομία στο τελετουργικό, με τη συναίνεση προφανώς του Στέμματος: το 1846 και το 1847, η τελετή για την 25^η Μαρτίου ορίστηκε να γίνει στον τάφο του Καραϊσκάκη στο Φάληρο. Η απόφαση αυτή ξεσήκωσε θύελλα αντιδράσεων από την αντιπολίτευση, γιατί με τον τρόπο αυτό ο εορτασμός προσωποποιούνταν και ταυτιζόταν, «εναντίον της ιστορίας»⁷³, με το πρόσωπο ενός μόνου νεκρού ήρωα. Πολλώ μάλλον που ο ήρωας αυτός ήταν ρουμελιώτης, ενώ η Πελοπόννησος διεκδικούσε (και είχε ήδη εξασφαλίσει) για τον εαυτό της τη δόξα να έχει ξεκινήσει εκεί η Επανάσταση.⁷⁴ Η εφημερίδα *Χρόνος*, φιλι-

68. *Αθηνά*, φ. 803, 26 Μαρτίου 1841, σ. 1.

69. *Αθηνά*, φ. 704, 27 Μαρτίου 1840, σ. 2.

70. *Αθηνά*, 25 Μαρτίου 1842, σ. 2-3.

71. Ευαίσθητος δείκτης της πολιτικής κατάστασης ήταν επίσης η παρουσία ή η απουσία των πρέσβων των ξένων δυνάμεων στην τελετή, που σχολιαζόταν αναλόγως από τον Τύπο.

72. D. Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, μτφ. Α. Ξανθόπουλος, β' έκδ., Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1984, σ. 129.

73. *Εφ. Αιών*, φ. 769, 29 Μαρτίου 1847, σ. 1.

74. Και μεταξύ των επαρχιών της Πελοποννήσου υπήρχαν (και υπάρχουν) ανταγωνισμοί ως προς το πρωτείο στην κήρυξη της Επανάστασης. Η παγίωση του μύθου της Αγίας Λαύρας, για παράδειγμα, συνδέθηκε οπωσδήποτε με την πολιτική δύναμη των τοπικών προυχόντων. Βλ. σχετικά Κ. Θεοδώρου (=Κ. Λάμπας), «Στην Αγία Λαύρα πρώτα... ή το λάβαρο της Αγίας Λαύρας», *εφ. Αυγή*, 25 Μαρτίου 1979.

κή προς τον Κωλέττη, υποστηρίζει την επιλογή του πρωθυπουργού, στηλιτεύοντας τα τοπικιστικά συμφέροντα:

Κακώς δε και κακοβούλως μάλιστα δισχυρίσθησαν τινές, ότι η τιμή της εορτής ανήκει κυρίως εις την Πελοπόννησον, διότι το έθνος δεν πανηγυρίζει απλώς την πρώτην της επανάστασεως ημέραν, αλλά την μνήμην των υπέρ πατρίδος πεσόντων δοξάζει, και όλην την επανάστασιν μνημονεύει, και όλα όλων των Ελλήνων τα έργα τιμά. Η εορτή δε δεν είναι Πελοποννησιακή, αλλ' εθνική, διότι όλον το έθνος υπέρ της Ελλάδος και ηγωνίσθη και έπαθε.⁷⁵

Το «σκάνδαλο» σχετικά με τον εορτασμό της εθνικής επετείου τα χρόνια 1846-1847 έχει λοιπόν σαφείς κομματικές και τοπικιστικές διαστάσεις, αλλά συνδέεται και με τις αντίπαλες ερμηνείες της Ελληνικής Επανάστασης. Οι εμφύλιοι πόλεμοι και οι πολιτικοί διχασμοί των χρόνων του Αγώνα αντανακλώνται αναπόφευκτα στη μνήμη του μείζονος εθνικού γεγονότος, όπως αναπαράγεται από τους ίδιους τους πρωταγωνιστές του. Όσο μάλιστα γερνάει η γενιά της Επανάστασης και ολοκληρώνεται ο βιολογικός κύκλος των σημαντικότερων αγωνιστών, τόσο καταβάλλεται προσπάθεια να κατατεθούν γραπτά οι μαρτυρίες μέσω της έκδοσης απομνημονευμάτων, κάποιων και μετά θάνατον. Το εθνικό πάνθεον δεν είχε ακόμη συγκροτηθεί, δεδομένου μάλιστα ότι οπλαρχηγοί και προύχοντες της Επανάστασης εξακολουθούσαν να διαδραματίζουν ρόλο στην πολιτική ζωή του βασιλείου και να εμπλέκονται σε νέες, κομματικές διαμάχες. Ενδεχομένως ο Κωλέττης, παντοδύναμος τη δεκαετία του 1840, να θέλησε να αξιοποιήσει τη συγκυρία για να τονίσει τη συμβολή της Ρούμελης στον Αγώνα για την ανεξαρτησία. Αυτό μπορούμε να υποθέσουμε από τις αντιδράσεις που προκλήθηκαν, καθώς και από την πρόταση του Ρήγα Παλαμήδη, επιφανούς στελέχους του «γαλλικού» κόμματος αλλά πελοποννήσιου, την 25^η Μαρτίου 1847, η τελετή να γίνει στον τάφο του Κολοκοτρώνη και όχι του Καραϊσκάκη.⁷⁶ Κάποιοι, άλλωστε, κατηγορούσαν τον Καραϊσκάκη ως «κακούργο».⁷⁷

Ο Κολοκοτρώνης είχε πεθάνει το 1843, έχοντας υπαγορεύσει τα απομνημονεύματά του στον Γ. Τερτσέτη από το 1836, τα οποία είχαν δημοσιευτεί ακριβώς ένα χρόνο πριν από την πρόταση του Παλαμήδη, το 1846. Η διαδι-

75. Εφ. Χρόνος, φ. 127-8, 27 Μαρτίου 1846, σ. 3.

76. Εφ. Αθηνά, φ. 1400, 29 Μαρτίου 1847, σ. 2.

77. Εφ. Χρόνος, φ. 127-8, 27 Μαρτίου 1846, σ. 3. Το 1824, ο Καραϊσκάκης είχε καταδικαστεί ως προδότης από στρατιωτικό δικαστήριο στο Μεσολόγγι. Βλ. Δ. Τζάκης, Γεώργιος Καραϊσκάκης, Ιστορική Βιβλιοθήκη: Οι ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας, εφ. Τα Νέα, Αθήνα, 2009.

κασία ηρωοποίησής του υποστηρίχτηκε από πληθώρα κειμένων, τόσο ιστοριογραφικών όσο και μυθιστορηματικών, που τον ανέδειξαν ως εθνικό αλλά και λαϊκό ήρωα.⁷⁸ Στον αντίποδα του «γέρου του Μοριά», ο αντίπαλός του Καραϊσκάκης, νεκρός στο πεδίο της μάχης από το 1827, κατακτούσε τη δική του θέση στο μύθο της Επανάστασης, ως «Αχιλλέας της Ρωμιουσίνης».⁷⁹ Το 1835 μάλιστα έγινε τελετή ανακομιδής των οστών του από τη Σαλαμίνα στο Φάληρο, παρουσία του Όθωνα και της Αμαλίας.

Η ρομαντική ιστοριογραφία της εποχής προωθεί πράγματι μια ανάγνωση του παρελθόντος που στηρίζεται στη δράση των «μεγάλων ανδρών», οι οποίοι εξάλλου προσωποποιούν και ενσαρκώνουν τις αρετές του έθνους. Ο εορτασμός της εθνικής επετείου λοιπόν δεν υπήρξε ποτέ απρόσωπος. Αντίθετα, τόσο στις επίσημες όσο και στις ανεπίσημες τελετές αναγράφονταν τα ονόματα ένδοξων μαχών και ένδοξων αγωνιστών σε αφίδες κατασκευασμένες ειδικά για τη γιορτή, ενώ κυκλοφορούσαν και εικόνες τους. Για παράδειγμα, στον αντιοθωνικό εορτασμό του 1841, στον οποίο αναφερθήκαμε ήδη, κεντρική θέση κατείχε η εικόνα του Κοραή, επειδή συμβόλιζε τις δημοκρατικές ιδέες και την αντίσταση προς την τυραννία. Οι ήρωες που τιμούνται είναι οι νεκροί ήρωες και κυρίως εκείνοι που έχουν θυσιαστεί για την πατρίδα. Σε ό,τι αφορά στην Ελληνική Επανάσταση, πρόκειται μάλλον στην αρχή για μαρτυρολόγιο και στη συνέχεια για πάνθεον· ένα πάνθεον που δεν παγιώνεται πριν από τη δεκαετία του 1880.⁸⁰ Προτάσεις για την κατασκευή ενός εθνικού πανθέου ή ηρώου, δηλαδή μνημείου που θα τιμούσε τη μνήμη όσων συνέβαλαν στην Ελληνική Επανάσταση, είχαν διατυπωθεί αρκετά νωρίς, αλλά καμία δεν υλοποιήθηκε, ούτε καν εν όψει του εορτασμού της πεντηκονταετηρίδας της Επανάστασης (1871), παρά τη σχετική πρωτοβουλία του ίδιου του βασιλιά Γεωργίου Α'.⁸¹

78. Βλ. Δ. Δημητρόπουλος, *Θεόδωρος Κολοκοτρώνης*, Ιστορική Βιβλιοθήκη: Οι ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας, εφ. *Τα Νέα*, Αθήνα 2009, σ. 102-106.

79. Σύμφωνα με τον Κωστή Παλαμά. Βλ. Δ. Τζάκης, *ό.π.*, σ. 108.

80. Επισφράγισμα της εξιδανικευμένης και μυθοποιημένης εικόνας της Επανάστασης μπορεί να θεωρηθεί ο εορτασμός της 25^{ης} Μαρτίου 1884, με την έκθεση «μνημείων του ιερού αγώνος» και τον σχετικό κατάλογο εικόνων των ηρώων του 1821, προϊόν συνεργασίας του συλλόγου Παρνασσός και της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος. Βλ. Χριστίνα Κουλούρη - Χρήστος Λούκος, *Τα πρόσωπα του Καποδίστρια. Ο πρώτος Κυβερνήτης της Ελλάδας και η νεοελληνική ιδεολογία 1831-1996*, Αθήνα, Πορεία, 1996, σ. 85.

81. Θεοδώρα Φ. Μαρκάτου, «Οι προτάσεις για Πανελλήνιο Ηρώο του Εικοσιένα (1830-1930)», *Μνήμων*, τ. 17, 1995, σ. 37-53.

Ελλείπει συναίνεσης, συνεχίζει να εμπλουτίζεται με ηρωικές μορφές το πάνθεον των ηρώων. Περίοπτη θέση στο πάνθεον αυτό κατακτά αρκετά νωρίς, ως εθνομάρτυρας,⁸² ο Πατριάρχης Γρηγόριος Ε'. Ο εορτασμός της πεντηκονταετηρίδας της Ελληνικής Επανάστασης συνδυάζεται με την ανακομιδή των οστών του, ενώ την επόμενη χρονιά συνδυάζεται με την ανέγερση του ανδριάντα του στα προπύλαια του Πανεπιστημίου Αθηνών. Εκεί συναντά τον ανδριάντα του Ρήγα Φεραίου, που είχε τοποθετηθεί το 1871, ενώ ο ανδριάντας του Κοραή θα τοποθετηθεί λίγα χρόνια αργότερα, το 1875.⁸³ Οι συμβολισμοί που συνοδεύουν τον εθνομάρτυρα Πατριάρχη είναι πολλοί και απαντούν σε πολιτικά αιτήματα της εποχής: εθνική ενότητα πέρα από πολιτικές διαμάχες και διχασμούς –στη διάρκεια της Επανάστασης αλλά και μετά την Ανεξαρτησία–, σύμπτωση «ελληνισμού» και «ορθοδοξίας», αλυτρωτικά οράματα.⁸⁴ Η μνημόνευση επομένως της Ελληνικής Επανάστασης και η, για πρώτη φορά, συναινετική προσωποποίησή της με την τελετή της ανακομιδής των λειψάνων του Γρηγορίου Ε' προσδίδουν στην εθνική επέτειο του 1871 το ιδιαίτερο νόημα που οφείλουν να έχουν τα ιωβηλαία, οι εορτασμοί δηλαδή που σηματοδοτούν κάτι διαφορετικό από την ετήσια κανονικότητα της επετειακής τελετουργίας.

Το πιο ενδιαφέρον, ωστόσο, είναι το γεγονός ότι, στη συγκυρία αυτή, αντιστράφηκε η σχέση δυναστικών και εθνικών εορτών. Αν στην περίπτωση της εικοσιπενταετηρίδας της ανόδου του Όθωνα στον θρόνο, το 1858, μια δυναστική εορτή επιχειρήθηκε να ερμηνευτεί ως εθνική, κατά την πεντηκονταετηρίδα της Ελληνικής Επανάστασης, μια εθνική εορτή επιχειρείται να ταυτιστεί με τη δυναστεία.⁸⁵

82. Στον Τύπο της εποχής χαρακτηρίζεται «ιερομάρτυς»: εφ. *Εθνικόν Πνεύμα*, 28 Μαρτίου 1872, σ. 2. Για τις διάφορες κατηγορίες εθνικών ηρώων, βλ. Π. Λέκκας, *Το παιχνίδι με τον χρόνο. Εθνικισμός και νεοτερικότητα*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2001, σ. 131-138.

83. Η ανακομιδή των οστών του Κοραή το 1877 δεν συνδυάστηκε με τον εορτασμό της εθνικής επετείου.

84. Χ. Εξερτζόγλου, «Πολιτικές τελετουργίες στη Νεώτερη Ελλάδα. Η μετακομιδή των οστών του Γρηγορίου Ε' και η πεντηκονταετηρίδα της Ελληνικής Επανάστασης», *Μνήμων*, τ. 23, 2001, σ. 153-182.

85. Η περίοδος των πρώτων δεκαετιών του ελληνικού κράτους σηματοδότησε την κατασκευή ενός εθνικού εορτολογίου που επιβίωσε ως τις μέρες μας. Μεταξύ των εορτών που επιβίωσαν είναι και η εκπαιδευτική εθνική εορτή των Τριών Ιεραρχών. Για την εθνικοποίηση μιας εκκλησιαστικής γιορτής και τις ποικίλες «παρασημάνσεις» της, βλ. Έφη Γαζή, *Ο δεύτερος βίος των Τριών Ιεραρχών. Μια γενεαλογία του «ελληνοχριστιανικού πολιτισμού»*, Αθήνα, Νεφέλη, 2004.

ΤΕΛΕΤΕΣ «ΚΑΤΑ ΤΟ ΣΥΝΗΘΕΣ» ΚΑΙ «ΕΝ ΟΛΗ ΤΗ ΕΠΙΣΗΜΟΤΗΤΙ»

Η έξωση του Όθωνα το 1862 και η άφιξη ενός νέου δυναστικού οίκου στην Ελλάδα δεν είχε επιφέρει κάποια σημαντική αλλαγή στον εορτασμό των επετείων. Η 25^η Μαρτίου συνεχιζόταν να εορτάζεται σταθερά ως μοναδική πλέον εθνική επέτειος (μετά την κατάργηση της 3^{ης} Σεπτεμβρίου) ενώ νέες δυναστικές γιορτές καθιερώθηκαν, από τις οποίες σημαντικότερες φαίνεται πως ήταν η ονομαστική γιορτή του βασιλιά Γεωργίου Α' στις 23 Απριλίου και του διαδόχου Κωνσταντίνου στις 21 Μαΐου. Εξάλλου, τελετές οργανώνονταν με αφορμή γεγονότα συνδεδεμένα με τη βασιλική οικογένεια, όπως γάμοι, γεννήσεις και βαφτίσεις.⁸⁶ Οι γάμοι του Γεωργίου με την ορθόδοξη πριγκίπισσα Όλγα, ανιψιά του τσάρου Αλέξανδρου Β' (15 Οκτωβρίου 1867), η γέννηση του Διαδόχου (21 Ιουνίου 1868) και η βάφτισή του (22 Αυγούστου 1868) υπήρξαν γεγονότα που γιορτάστηκαν με μεγάλη λαϊκή συμμετοχή και ενίσχυσαν το γόητρο της δυναστείας στην εποχή της έξαρσης του Κρητικού ζητήματος. Ειδικότερα η βάφτιση του Διαδόχου εορτάστηκε ως εθνικό γεγονός: ήταν ο πρώτος Έλληνας ηγεμόνας που βαφτιζόταν ορθόδοξος και το όνομα Κωνσταντίνος που του δόθηκε παρέπεμπε στη συνέχεια με τους Παλαιολόγους, ενώ με Β.Δ. έλαβε και τον τίτλο του «Δούκα της Σπάρτης». Η κολυμβήθρα του στοίχισε 100.000 χρυσά φράγκα και για τη βάφτιση μεταφέρθηκε νερό από τον ποταμό Ιορδάνη.⁸⁷

Έως τη δεκαετία του 1870, ο εορτασμός της 25^{ης} Μαρτίου πρόσφερε τη δυνατότητα στον Γεώργιο Α' για προσωπική προβολή με επιλεγμένες συμβολικές κινήσεις, μέσα στο πλαίσιο του καθιερωμένου τελετουργικού. Πυρήνας της τελετής ήταν, από την εποχή της καθιέρωσης της επετείου, η βασιλική πομπή από το παλάτι στη μητρόπολη και στη συνέχεια πίσω στο παλάτι, μέσα από κεντρικούς δρόμους όπου υπήρχε παραταγμένος στρατός και πλήθος θεατών. Κατά τον εορτασμό της εθνικής επετείου το 1867, ο Γεώργιος κάλεσε τον Γενναίο Κολοκοτρώνη, «ένα των ενδοξοτέρων επιζώντων αντιπροσώπων

86. Έχω εντοπίσει έγγραφα για δοξολογίες ή τελετές με αφορμή τα εξής γεγονότα: υποδοχές ξένων εστεμμένων και πριγκίπων, γέννηση του δευτερότοκου γιου του βασιλιά (13 Ιουνίου 1869), βάπτισμα του πρίγκιπα Γεωργίου (1869), βάπτισμα της πριγκίπισσας Μαρίας (Μάρτιος 1876).

87. Πολλές αντιδράσεις εκδηλώθηκαν εναντίον της παραχώρησης τίτλου ευγενείας στο Διάδοχο, με δεδομένο ότι το άρθρο 3 του Συντάγματος όριζε ότι «εις πολίτας Έλληνες τίτλοι ευγενείας ή διακρίσεως ούτε απονέμονται ούτε αναγνωρίζονται». Γρηγόριος Δαφνής, «Η στάση του ελληνικού κράτους απέναντι στην Κρητική επανάσταση και η κατάσταση της χώρας ως το 1869», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', Αθήνα, 1971, σ. 284-285. Λαμπρός θα είναι και ο εορτασμός για την τελετή ενηλικίωσης του διαδόχου Κωνσταντίνου (1 Δεκεμβρίου 1886), βλ. ενδεικτικά Άστυ, φ. 63, 30 Νοεμβρίου 1886.

της μεγάλης εποχής του 1821»,⁸⁸ να καθήσει δίπλα του πάνω στην άμαξα στην πομπή από το παλάτι προς τη μητρόπολη. Βεβαίως, τιμή προς τους πρωταγωνιστές της Επανάστασης αποδίδονταν και από τον Όθωνα με διάφορους τρόπους (πρόσκληση στο επίσημο δείπνο στο παλάτι την ίδια μέρα, αγαθοεργίες,⁸⁹ κλπ.) αλλά ήταν, εξ όσων γνωρίζω, η πρώτη φορά που ο μονάρχης περιέλαβε στη δημόσια τελετή της επετείου εκπρόσωπο των αγωνιστών σε ισότιμη με εκείνον θέση. Με τη συμβολική αυτή χειρονομία, ο ηγεμόνας πρόβαλλε τη δυναστεία ως οργανικό μέρος της εθνικής μνήμης και τον εαυτό του ως μέρος του έθνους, παρόλο που ο ίδιος ήταν «ξένος». Το 1871, το μήνυμα της ταύτισης με το έθνος και της πολιτικής νομιμοποίησης του βασιλιά γίνεται σαφέστερο, με έμφαση στη συνέχεια ανάμεσα στην Ελληνική Επανάσταση και το ελληνικό κράτος, που εκπροσωπούνταν από τον τότε ηγεμόνα του. Ο εορτασμός της πεντηκονταετηρίδας της Επανάστασης έφθασε να συμπέσει με την ονομαστική γιορτή του Γεωργίου και, παρόλο που εν τέλει οι δύο τελετές διαχωρίστηκαν, η χρονική εγγύτητα ανακαλούσε συνειρμικά τη συμβολική τους σύνδεση.⁹⁰

Ωστόσο, οι ανωμαλίες στην εσωτερική πολιτική κατάσταση, οι συχνές εκλογές, η εναλλαγή των κυβερνήσεων και οι μείζονες κρίσεις του πολιτικού συστήματος, όπως το Λαυρεωτικό και τα Σηλιτικά,⁹¹ άγγιξαν και τον ίδιο τον Γεώργιο και έβλαψαν το κύρος του Στέμματος. Τον Ιούνιο του 1874, εξάλλου, ο Χαρίλαος Τρικούπης θα δημοσιεύσει στην εφημερίδα *Καιροί* το περίφημο άρθρο του «Τις πταίει;».

Ταυτόχρονα, οι κραδασμοί στην εξωτερική πολιτική, με την ενίσχυση των βαλκανικών εθνικισμών και την άνοδο της σλαβοφοβίας στην ελλη-

88. Εφ. Αιών, φ. 2226, 27 Μαρτίου 1867, σ. 447. Το 1874 εξάλλου, ο Γεώργιος μαζί με τη βασίλισσα, τον διάδοχο και τον πρίγκιπα Γεώργιο επισκέφτηκαν, τη μέρα της εθνικής επετείου, τον γέροντα Κανάρη σε μια επιπλέον συμβολική κίνηση της δυναστείας. Το ίδιο επανέλαβε και την επόμενη χρονιά, εφ. *Παλιγγενεσία*, 28 Μαρτίου 1874, σ. 3· εφ. Αιών, φ. 3118, 31 Μαρτίου 1875, σ. 3.

89. Βλ. εφ. *Αθηνα*, 25 Μαρτίου 1842, σ. 2-3.

90. Η γιορτή του Γεωργίου γιορτάστηκε στις 23 Απριλίου και η εθνική επέτειος στις 25 Απριλίου. Για την προβολή της βασιλείας μέσω της εορτής, βλ. Χ. Εξερτζόγλου, *ό.π.*, σ. 174-178.

91. Σε διάστημα τριάνμισι χρόνων από τον Φεβρουάριο 1872 έως τον Ιούλιο 1875 έγιναν τέσσερις φορές γενικές εκλογές. Τα σηλιτικά ήταν το κοινοβουλευτικό πραξικόπημα του Δ. Βούλγαρη, ο οποίος επέβαλε μαζί με 82 κυβερνητικούς βουλευτές τη λειτουργία της Βουλής παρά την έλλειψη απαρτίας (1874). Τα λαυρεωτικά αφορούσαν στη λειτουργία της εταιρείας εκμετάλλευσης των μεταλλείων του Λαυρίου, και οδήγησαν σε επέμβαση ξένων δυνάμεων – της Γαλλίας και της Ιταλίας –, στην παραίτηση δύο ελληνικών κυβερνήσεων και στην οικονομική καταστροφή πολλούς έλληνες μικρούς και μεσαίους επενδυτές (1871-1873).

νική κοινωνία, αποτυπώνονταν στους εσωτερικούς κομματικούς ανταγωνισμούς αλλά και σε κινήσεις των φοιτητών, οι οποίοι είχαν κάνει –ήδη από την οθωνική περίοδο– αισθητή την παρουσία τους ως συγκροτημένη κοινωνική ομάδα με πολιτικές διεκδικήσεις. Η περίοδος από τον Νοέμβριο 1873 έως τον Ιανουάριο 1874 σφραγίζεται από φοιτητικές ταραχές με αίτημα την ανασύσταση της πανεπιστημιακής φάλαγγας. Για μια ακόμη φορά, εξάλλου, το 1875, όπως στην οθωνική περίοδο, η εθνική επέτειος της 25^{ης} Μαρτίου θα χρησιμοποιηθεί ως αφορμή για αντιπολιτευτικές εκδηλώσεις από τους φοιτητές.

Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1870, ούτε οι φοιτητές ούτε οι μαθητές μετέχουν στον επίσημο δημόσιο εορτασμό της εθνικής επετείου. Η πανεπιστημιακή φάλαγγα, ένοπλο σώμα φοιτητών που διοικούνταν από τους καθηγητές του Πανεπιστημίου, ήταν επιφορτισμένη με την τήρηση της τάξης και παρήλαυνε περιστασιακά στους δρόμους της πρωτεύουσας, όχι όμως και για τη γιορτή της 25^{ης} Μαρτίου. Η φάλαγγα υπήρξε ένα σχολείο πολιτικής διαπαιδαγώγησης για τους φοιτητές, ενίσχυσε την αυτοσυνειδησία τους και υπέθαλψε τη σύνδεση της ιδιότητας του φοιτητή με τον ρόλο του στρατιώτη.⁹² Η ενεργός συμμετοχή των φοιτητών στα εθνικά θέματα στη δεκαετία του 1870 αποτελούσε έκφραση τόσο της πολιτικοποίησης όσο και της στρατιωτικοποίησης της νεολαίας, στο πλαίσιο της γενικευμένης έξαρσης του μεγαλοϊδεατισμού και του αιτήματος για ισχυρό στρατό. Δεν είναι, εξάλλου, τυχαίο ότι το 1871 εισήχθησαν οι υποχρεωτικές στρατιωτικές ασκήσεις στα Ελληνικά σχολεία και τα Γυμνάσια και η διδασκαλία τους ανατέθηκε στους ανθυπασπιστές του στρατού, ενώ το 1875 ανασυστάθηκε εν τέλει και η πανεπιστημιακή φάλαγγα.⁹³ Το 1876 συντάχθηκε «Στρατιωτικός Κανονισμός της Πανεπιστημιακής Φάλαγγος» και επιβλήθηκε ο «Στρατιωτικός κανονισμός των μαθητών των Γυμνασίων του κράτους», σύμφωνα με τον οποίο όλα τα Γυμνάσια αποτελούσαν σώματα «στρατιωτικώς συντεταγμένα».

Οι εξελίξεις αυτές εξηγούν τις δύο σημαντικές αλλαγές που συμβαίνουν στο τυπικό του εορτασμού της εθνικής επετείου μέσα στη δεκαετία του 1870: την πρώτη στρατιωτική παρέλαση το 1875 και τη συμμετοχή των φοιτητών (μέσω της πανεπιστημιακής φάλαγγας) στον επίσημο εορτασμό το 1876.

92. Η πανεπιστημιακή φάλαγγα είχε συσταθεί το 1862 και αυτοδιαλύθηκε το 1864. Αίτημα για ανασύστασή της διατυπώθηκε το 1866 λόγω της κρητικής επανάστασης. Βλ. Κώστας Λάμπας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα*, ΙΑΕΝ/ΕΙΕ, Αθήνα 2004, σ. 533-542.

93. Η πανεπιστημιακή φάλαγγα θα καταργηθεί οριστικά το 1878, με την καθιέρωση της υποχρεωτικής στρατιωτικής θητείας.

ΣΤΡΑΤΟΣ, ΦΟΙΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΠΑΡΕΛΑΣΕΙΣ

Ο εορτασμός της 25^{ης} Μαρτίου 1875 τα είχε όλα, παρουσιάζοντας «ευφρόσυνον άμα και λυπηρόν θέαμα»⁹⁴: βασιλική πομπή, δοξολογία, στρατιωτική παρέλαση, αντιπολιτευτικές εκδηλώσεις, «εθνικές συναθροίσεις» σε συλλόγους, φωταψίες, λόγους πατριωτικούς. Και κάτι επιπλέον: την ανεπίσημη αναβίωση της εθνικής εορτής της 3^{ης} Σεπτεμβρίου. Μάλιστα ο σύλλογος «Κοραής» οργάνωσε στον Άγιο Γεώργιο Καρύτση μνημόσυνο, όχι μόνο για τους αγωνιστές του 1821, αλλά και για τους «πρωτουργούς της μεταπολιτεύσεως της 3^{ης} Σεπτεμβρίου», την ώρα που στη μητρόπολη τελούνταν η επίσημη δοξολογία για την εθνική εορτή με την παρουσία της βασιλικής οικογένειας και της κυβέρνησης.⁹⁵ Γράφει η *Παλιγγενεσία*:

Την 25 μαρτίου εώρτασαν αι λέσχαι και οι σύλλογοι και επανηγύρισεν ο λαός! Λόγοι εξεφωνήθησαν και ευχαί ανεγνώσθησαν υπέρ των αοιδίμων αγωνιστών του 1821 και υπέρ των εργασθέντων δια την 3 σεπτεμβρίου του 1843. Τας δύο αυτάς ημέρας συναφείς και αδιαρέτους νομίζει το έθνος, ουδέ εννοεί πώς δύναται η μία χωρίς της άλλης να συνυπάρξη, πως εν άλλοις λόγοις δύναται η Ελλάς να ήναι ανεξάρτητος και αυτόνομος, άνευ πολιτεύματος συνταγματικού, άνευ αντιπροσωπείας εθνικής.⁹⁶

Στους εορτασμούς που οργάνωσαν ο Σύλλογος «Κοραής» και η Λέσχη των Φοιτητών, οι δύο γιορτές συνδέονται στο συμβολικό επίπεδο έτσι ώστε το εθνικό να συνδυαστεί με το πολιτικό και να καταγγελθεί η ανώμαλη και αντισυνταγματική λειτουργία της Βουλής. Εν μέσω των Στηλιτικών, η εθνική εορτή χρησιμοποιείται λοιπόν για να υπενθυμίσει ότι η φιλελεύθερη πολιτική κληρονομιά της Επανάστασης έχει διαψευστεί.

Πράγματι, η πολιτική διαμαρτυρία διατρέχει τις περιγραφές των εορτασμών στον Τύπο, όπου καταγράφεται η απουσία πολλών προσκεκλημένων από τα ανάκτορα για το καθιερωμένο δείπνο (μόνο 79 από τους 120 προσκεκλημένους προσήλθαν τελικά σύμφωνα με τον *Αίωνα*),⁹⁷ ενώ ο λαός εμφανίζεται να παρακολουθεί την πομπή και την παρέλαση «σιωπηλός» χωρίς ζητωκραυγές και επευφημίες προς τη βασιλική οικογένεια. Για «νεκρότητα των αισθημάτων» μιλάει η *Εφημερίς* του Δ. Κορομηλά⁹⁸, για «τυπική, ψυχρά, πενθίμη»

94. *Παλιγγενεσία*, φ. 3162, 27 Μαρτίου 1875, σ. 1.

95. *Εφημερίς*, φ. 85, 26 Μαρτίου 1875, σ. 1.

96. *Παλιγγενεσία*, φ. 3163, 28 Μαρτίου 1875, σ. 1.

97. *Αιών*, φ. 3117, 27 Μαρτίου 1875, σ. 3.

98. *Εφημερίς*, 25 Μαρτίου 1875, σ. 2.

τελετή, το *Εθνικόν Πνεύμα*⁹⁹, όργανο του κόμματος του Αλ. Κουμουνδούρου. Τον παλμό που λείπει από τον επίσημο εορτασμό αναλαμβάνουν να αντισταθμίσουν οι φιλολογικοί και πολιτικοί σύλλογοι. Βρισκόμαστε άλλωστε στην εποχή του γοργού πολλαπλασιασμού των εθελοντικών συσσωματώσεων, στην εποχή της «συλλογομανίας».¹⁰⁰ Στην πρωτεύουσα, εκτός από τους συλλόγους που αναφέρθηκαν, εορταστικές εκδηλώσεις οργάνωσαν επίσης ο *Βύρων*, η *Εθνική Παλιγγενεσία* και ο *Παρνασσός*, ενώ πολλές εκδηλώσεις από συλλόγους έγιναν και στην επαρχία.

Παρά το βαρύ κλίμα που περιγράφουν οι εφημερίδες, ο εορτασμός του 1875 περιείχε μια καινοτομία της οποίας δεν αξιολογήθηκε τότε η σημασία: τη στρατιωτική παρέλαση. Στη Γαλλία και στα γερμανικά κράτη, ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, η στρατιωτική παράταξη, επιθεώρηση και παρέλαση αποτελούσε τμήμα του εορταστικού κώδικα των δημόσιων εορτών, που ακόμη κι αν δεν επρόκειτο για γιορτές «εθνικές», ήταν τελετές που είχαν ως στόχο την πολιτική νομιμοποίηση και την κοινωνική συνοχή. Στην Ελλάδα, ο στρατός ήταν πάντοτε παρών στην εθνική εορτή, παραταγμένος στους δρόμους απ' όπου περνούσε η βασιλική πομπή στην καθιερωμένη διαδρομή παλάτι-εκκλησία-παλάτι, αλλά δεν παρήλυνε. Το 1875, για πρώτη φορά, ο στρατός, με τη στρατιωτική μπάντα να προηγείται, παρέλασε μπροστά στα ανάκτορα, όπου στέκονταν ο βασιλιάς, η βασίλισσα, ο διάδοχος, οι βασιλόπαιδες, ο πρωθυπουργός και το υπουργικό συμβούλιο.

Την επόμενη χρονιά, η παρέλαση δεν θα γίνει λόγω βροχής. Ο στρατός θα παραταχθεί κανονικά ωστόσο στη διαδρομή της βασιλικής πομπής, με μια προσθήκη που χαιρετίζεται από τον Τύπο για το συμβολικό της βάρος: την πανεπιστημιακή φάλαγγα. Τις αμέσως προηγούμενες μέρες, στο πεδίο του Άρεως, είχαν γίνει στρατιωτικά γυμνάσια με τη συμμετοχή των φοιτητών, καθώς και παράταξη και επιθεώρηση όλων των σωμάτων από τον βασιλιά.¹⁰¹ Φοιτητές και στρατός είναι πλέον οι πρωταγωνιστές της εθνικής εορτής. Οι μαθητές, παρά τη στρατιωτική τους οργάνωση, δεν έχουν ακόμη συμμετοχή ως συντεταγμένο σώμα στις δημόσιες τελετές των εθνικών επετείων. Η πρώτη αναφορά για μαθητική παρέλαση σε εορτασμό εθνικής επετείου, που έχω εντοπίσει μέχρι στιγμής, τοποθετείται μόλις το 1899.¹⁰²

99. *Εθνικόν Πνεύμα*, 29 Μαρτίου 1875, σ. 1.

100. Για τον όρο, βλ. Στ. Α. Κουμανούδης, *Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων πλασθεισών από της αλώσεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων* (Αθήνα 1900), προλεγ. Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα 1980.

101. Βλ. σχετικά *Εφημερίς* φ. 79-87, 19-27 Μαρτίου 1876.

102. *Ακρόπολις*, φ. 6124, 26 Μαρτίου 1899.

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ: «ΕΔΩ ΚΕΙΤΑΙ Η 25 ΜΑΡΤΙΟΥ 1821»¹⁰³

Σύμφωνα με όσα έχουν εκτεθεί, κατά τις πρώτες δεκαετίες του ελληνικού κράτους, εισάγονται στο δημόσιο ημερολόγιο εορτές που συνδέονται με τη δυναστεία, όπως συμβαίνει παντού στην Ευρώπη, καθώς και εθνικές εορτές. Η βασική εθνική εορτή είναι η 25^η Μαρτίου, η οποία μνημονεύει την ιδρυτική πράξη του ελληνικού έθνους-κράτους, την Ελληνική Επανάσταση. Για όλους τους εορτασμούς καθιερώνεται ένα παρεμφερές τελετουργικό, επίσης εμπνευσμένο από το δυτικοευρωπαϊκό τυπικό των δημόσιων πολιτικών τελετών, όπου κεντρική θέση έχει ο μονάρχης. Η βασιλική πομπή αποτελεί τον πυρήνα αυτού του τελετουργικού καθορίζοντας επίσης, στο χώρο της πρωτεύουσας, έναν βασικό «εορταστικό άξονα» ανάμεσα στο παλάτι και τη μητρόπολη. Τα ανάκτορα και η πλατεία Συντάγματος σηματοδοτούν το κέντρο του αστικού τοπίου, εκεί όπου εντοπίζονται οι εορτασμοί και η στρατιωτική παρέλαση μετά το 1875. Η επιλογή αυτή, εξάλλου, επικυρώνει την κεντρική συμβολική θέση της μοναρχίας στην εθνική επέτειο.

Τόσο ο Όθων όσο και, πολύ περισσότερο, ο Γεώργιος Α' θέλησαν να εκμεταλλευτούν τη μαζικότητα των εθνικών επετείων για να προβάλουν το πρόσωπό τους και να ενισχύσουν το γόητρο της δυναστείας. Εντούτοις, η πολιτική εργαλειοποίηση της επετείου οδηγούσε σε αντίθετα αποτελέσματα από τις αρχικές προθέσεις, εφόσον η 25^η Μαρτίου χρησιμοποιήθηκε, σε στιγμές πολιτικής κρίσης, ως αφορμή για αντιπολιτευτικές εκδηλώσεις και αμφισβήτηση του μονάρχη.

Παρακολουθώντας τις διακυμάνσεις της δημοτικότητας του βασιλιά και τις πολιτικές αντιπαραθέσεις, το νόημα της εθνικής επετείου δεν ήταν επομένως σταθερό παρά την ιδιότυπη τελετουργική μονοτονία του εορτασμού. Αλλά και το ίδιο το γεγονός που εορταζόταν άλλαζε περιεχόμενο, ερμηνείες και ηρωικές μορφές, ανάλογα με το πολιτικό μήνυμα που η κάθε κοινωνική και πολιτική ομάδα ήθελε να μεταδώσει. Οι αντίπαλες αναπαραστάσεις του παρελθόντος δήλωναν πράγματι την προσπάθεια κάθε πολιτικής και κοινωνικής ομάδας να επιβάλει τη δική της εκδοχή ως βάση της εθνικής ταυτότητας. Παράλληλα, η κοινή σε όλους εξιδανίκευση του «ηρωικού» παρελθόντος οδηγούσε στην, επίσης κοινή, υποτίμηση του παρόντος: οι εκάστοτε σύγχρονοι συγκρίνονταν με τις ηρωικές μορφές και τις αξίες που οι πρωταγωνιστές του ένδοξου παρελθόντος (του Αγώνα του 1821) θεωρούνταν ότι ενσάρκωναν.

103. *Νεολόγος Αθηνών*, φ. 208, 25 Μαρτίου 1875, σ. 1.

Είναι χαρακτηριστικά τα όσα γράφει η εφημερίδα *Αριστοφάνης*, με τη γνωστή υπερβολή των σατιρικών εντύπων:

*Οι μεν κυβερνώντες το Έθνος θα κατασπαταλήσουν τον ιδρώτα του φορολογουμένου Λαού εις γελοίας τελετάς και γελοιωδεστέρας φωταγίας, ένθα αι ψυχαί του μεγάλου εκείνου αγώνος περιίπτανται δια να βλέπουν την ελεεινότητα των νάνων γόνων των και μας οικτεΐρουν.*¹⁰⁴

Η άποψη που διατρέχει εξάλλου τον αντιπολιτευόμενο Τύπο, ανεξάρτητα από τη χρονική συγκυρία, είναι ότι η εθνική επέτειος μπορεί να εορταστεί αυθεντικότερα από τον «λαό» παρά από τους κυβερνώντες.¹⁰⁵ Και αν στόχος του εορτασμού της επετείου είναι η μνημόνευση των ηρώων και του ένδοξου παρελθόντος, η μνήμη αυτή χάνεται εάν ο «λαός» περιορίζεται στον ρόλο του «εορτάσιμου θεατή» και επαναπαύεται στην «κυβερνητική μνήμη», σύμφωνα με τις χαρακτηριστικές διατυπώσεις του *Νεολόγου*.¹⁰⁶ Η τελετουργική επανάληψη δεν εμπεδώνει την κοινωνική συνοχή και την εθνική ομοψυχία γύρω από το σύμβολο της εθνικής επετείου, εφόσον υπάρχει διάσταση ανάμεσα στην κεντρική εξουσία και τον «λαό». Η εθνική μνήμη συνεπώς διακρίνεται από την κυβερνητική μνήμη: η πρώτη είναι αυθεντική και ζωντανή, η δεύτερη τυπική και άνευρη. Στην εξίσωση αυτή παρεμβαίνουν, μέσα στη δεκαετία του 1870, δύο νέοι παράγοντες για να προσδώσουν στον επίσημο εορτασμό της εθνικής επετείου εθνική αντιπροσωπευτικότητα: ο στρατός και οι φοιτητές. Ακόμη κι αν επικρίνεται η τυπικότητα και η ψυχρότητα του επίσημου εορτασμού, το έθνος αναπαρίσταται από τον στρατό και τους φοιτητές που παρελαύνουν. Όχι γιατί είναι φορείς μιας μνήμης σε σχέση με το ηρωικό παρελθόν, αλλά γιατί συμβολίζουν διαφορετικές όψεις ενός μεγαλοϊδεατικού μέλλοντος.

104. *Αριστοφάνης*, 28 Μαρτίου 1887, σ. 1.

105. Βλ. Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα, Πολύτυπο, 1988, σ. 216-217.

106. *Νεολόγος Αθηνών*, φ. 208, 25 Μαρτίου 1875, σ. 1.